

ΝΑΞΙΑΚΑ ΓΡΑΜΜΑΤΑ

Τιμή τε και γέρας

*Τιμητικός Τόμος
Στεφάνου Δ. Ήμέλλου*

32

ΙΟΥΛΙΟΣ • ΑΥΓΟΥΣΤΟΣ • ΣΕΠΤΕΜΒΡΙΟΣ
ΕΚΔΟΣΗ ΤΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ «ΝΑΞΙΑΚΑ ΓΡΑΜΜΑΤΑ»

2019

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΣΥΝΤΑΚΤΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ:

Τα «Ναξιακά Γράμματα» και ο Στέφανος Δ. Ήμελλος 5

Χαιρετισμός του Σεβασμιωτάτου Μητροπολίτου

Παροναξίας κ. Καλλινίκου 8

Χαιρετισμός του Δημητρίου Στυλ. Κορρέ, Ομ. Καθηγητή της Ιατρικής Σχολής
του Πανεπ. Αθηνών, Πρόεδρου της Εταιρείας Κυκλαδικών Μελετών 10

ΒΑΣΙΛΗΣ ΦΡΑΓΚΟΥΛΟΠΟΥΛΟΣ:

Στέφανος Δ. Ήμελλος: Εργο-βιογραφικά στοιχεία 12

ΜΑΡΙΑ Δ. ΑΝΔΡΟΥΛΑΚΗ:

Τραγούδια του παραγωγικού χρόνου: Συμβολή στην έρευνα των λεγομένων
«εργατικών» τραγουδιών 26

ΕΥΑΓΓΕΛΟΣ ΓΡ. ΑΥΔΙΚΟΣ:

Από τον Τύρναβο στη Νάξο κι επιστροφή: Ένας διάλογος του Στ. Ήμελλου
με τον Ν. Γ. Πολίτη 59

ΓΕΩΡΓΙΟΣ Ι. ΘΑΝΟΠΟΥΛΟΣ:

Παραδόσεις και σύγχρονη λαϊκή ποίηση. Η ποιητική επεξεργασία μιας
νησιώτικης παράδοσης 70

ΔΙΟΝΥΣΙΟΣ Χ. ΚΑΛΑΜΑΚΗΣ:

Πρώτες μαρτυρίες της Λαογραφίας και του λαογραφείσθαι 92

ΑΙΚΑΤΕΡΙΝΗ ΠΟΛΥΜΕΡΟΥ-ΚΑΜΗΛΑΚΗ:

Τα τάματα ως λατρευτική πρακτική 95

ΕΥΑΓΓΕΛΟΣ Θ. ΚΑΡΑΜΑΝΕΣ :

Οι εργασίες του Λαογραφικού Αρχείου / Κέντρου Ερεύνης της Ελληνικής
Λαογραφίας της Ακαδημίας Αθηνών για τον «Άτλαντα της Ελληνικής
Λαογραφίας» στο πλαίσιο του προγράμματος του Ευρωπαϊκού
Εθνολογικού Άτλαντα 123

MARGARET E. KENNA:

Routouria and silk brocade skirts: what was Anafiot traditional dress? 150

ΟΙ ΕΡΓΑΣΙΕΣ ΤΟΥ ΛΑΟΓΡΑΦΙΚΟΥ ΑΡΧΕΙΟΥ / ΚΕΝΤΡΟΥ
ΕΡΕΥΝΗΣ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΛΑΟΓΡΑΦΙΑΣ ΤΗΣ ΑΚΑΔΗΜΙΑΣ
ΑΘΗΝΩΝ ΓΙΑ ΤΟΝ «ΑΤΛΑΝΤΑ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΛΑΟΓΡΑΦΙΑΣ»
ΣΤΟ ΠΛΑΙΣΙΟ ΤΟΥ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑΤΟΣ ΤΟΥ ΕΥΡΩΠΑΪΚΟΥ
ΕΘΝΟΛΟΓΙΚΟΥ ΑΤΛΑΝΤΑ

ΕΥΑΓΓΕΛΟΣ Θ. ΚΑΡΑΜΑΝΕΣ

Διευθυντής Ερευνών, Διευθύνων το Κέντρον Ερεύνης της Ελληνικής
Λαογραφίας της Ακαδημίας Αθηνών

Ο «Άτλας της Ελληνικής Λαογραφίας» αποτελεί ένα από τα πιο αξιόλογα ερευνητικά προγράμματα του Λαογραφικού Αρχείου / Κέντρου Λαογραφίας της Ακαδημίας Αθηνών που πραγματοποιήθηκε στο πλαίσιο ενός ευρύτερου και μακρόχρονου, ερευνητικού και εκδοτικού σχεδίου κατά τις δεκαετίες του 1960 και 1970. Το εγχείρημα αφορούσε την εκπόνηση ευρωπαϊκού εθνολογικού άτλαντα με την συνεργασία επιστημόνων από πολλές ευρωπαϊκές χώρες. Ο Στέφανος Ήμελλος ως συντάκτης, τότε, του Κέντρου είχε αναλάβει την διεύθυνση του ειδικού τμήματος, το οποίο ήταν σε συνεχή επαφή με την μόνιμη Διεθνή Επιτροπή του Άτλαντα από το 1970 κ.ε. Ως γνωστόν, ο «Άτλας της Ελληνικής Λαογραφίας» εκδόθηκε με την επιστημονική ευθύνη του ιδίου το 1975,¹ κατά την περίοδο που ήταν διευθυντής του Κέντρου Λαογραφίας (1973-1983), στο πλαίσιο των δημοσιευμάτων του. Στην συνέχεια ο Στέφ. Ήμελλος δημοσίευσε ειδικές μελέτες, που αναφέρονταν σε επιμέρους αποτελέσματα των εργασιών για την εκπόνηση του Άτλαντα της Ελληνικής Λαογραφίας, στην ελληνική και γερμανική γλώσσα.² Ειδικότερη αποτίμηση της σημασίας

¹ Στέφ. Δ. Ήμελλος – Γρηγ. Κ. Δημητρόπουλος (επιμ.), *Άτλας της Ελληνικής Λαογραφίας. Λεύκωμα Ι. Ξύλινον άροτρον, Ζυγός, Σιδηρούν άροτρον, Αροτρίασις*, Κέντρον Ερεύνης της Ελληνικής Λαογραφίας της Ακαδημίας Αθηνών, Αθήναι 1975, [χάρτες 4, 14 πίνακες με φωτογραφίες].

² S. Imellos, «Die Erntegeräte in Griechenland», *Επετηρίς του Κέντρου Ερεύνης της Ελληνικής Λαογραφίας*, τόμ. 23 (1973-1974), σ. 10-16 (δημοσιευμένο επίσης στο *Λαογραφικά Ποικίλα*, τόμ. Β', Αθήνα 1992, σ. 297-303). <http://editions.academyofathens.gr/epetirides/xmlui/handle/20.500.11855/253>.

Στέφ. Δ. Ήμελλος, «Ο Άτλας της Ελληνικής Λαογραφίας και οι χειμερινές περιοδικές

και των πορισμάτων του εγχειρήματος και της ευρωπαϊκής διάστασής του έγινε από τον ίδιο στον εισιτήριο λόγο του κατά την υποδοχή του ως τακτικού μέλους της Ακαδημίας Αθηνών (Δημοσία Συνεδρία της 7ης Φεβρουαρίου 2012), που δημοσιεύτηκε στα Πρακτικά της Ακαδημίας και αλλού.³ Σε άλλα κείμενά του έχουν γίνει επιμέρους αναφορές στα θέματα του Λαογραφικού Άτλαντα (γεωργικά εργαλεία, πυρές κ.ά.).⁴

Στο παρόν κείμενο θα προσπαθήσουμε να περιγράψουμε, κατ' αρχάς, το ερευνητικό πρόγραμμα του Άτλαντα στην ευρωπαϊκή του διάσταση, στο πλαίσιο της μεταπολεμικής ευρωπαϊκής Εθνολογίας και στην συνέχεια να παρουσιάσουμε συνοπτικά τις εργασίες του Κέντρου Λαογραφίας για την εκπόνηση του προαναφερθέντος Άτλαντα, την συνεργασία του με την Διεθνή Επιτροπή του «Ευρωπαϊκού Εθνολογικού Άτλαντα», την έκδοση του λευκώματος το 1975 αλλά και το πρωτογενές υλικό των ερωτηματολογίων που συγκεντρώθηκε και φυλάσσεται στο Αρχείο του Κέντρου.⁵ Επίσης θα αναφερθούμε στις εργασίες ψηφιοποίησης και δημοσίευσης του λευκώματος του Άτλαντα σε ψηφιακή μορφή στο πλαίσιο ευρωπαϊκών προγραμμάτων του Κέντρου Λαογραφίας κατά τα έτη 2006-2008 και 2014-2015 με επιστημονικούς υπεύθυνους την τ. διευθύντρια του Κέντρου Αικατερίνη Πολυμέρου-Καμηλάκη και τον γράφοντα.

Ο όρος «γεωγραφικός άτλας» χρησιμοποιήθηκε για να δηλώσει συλ-

πυρές στο βορειοελλαδικό χώρο», *Επετηρίς του Κέντρου Ερεύνης της Ελληνικής Λαογραφίας*, τόμ. 25 (1977-1980), σ. 3-12 (δημοσιευμένο επίσης στο *Λαογραφικά Ποικίλα*, τόμ. Γ', Αθήνα 1994, σ. 7-19) <http://editions.academyofathens.gr/epetirides/xmlui/handle/20.500.11855/231>. Ο ίδιος, «Οι πυρές του Προφήτη Ηλία στην Πελοπόννησο», *Πελοποννησιακά* 16 (1985-1986), σ. 341-345 (δημοσιευμένο επίσης στο *Λαογραφικά Ποικίλα*, τόμ. Γ', Αθήνα 1994, σ. 20-30). Ο ίδιος, «Οι περιοδικές πυρές της Πρώτης Μαΐου στην περιοχή Ηλείας», στο *Λαογραφικά Ποικίλα*, τόμ. Γ', Αθήνα 1994, σ. 333-343).

³ Στέφ. Δ. Ήμελλος, «Ζητούμενα του Ελληνικού Λαϊκού-Παραδοσιακού Πολιτισμού», *Πρακτικά της Ακαδημίας Αθηνών*, τόμ. 87 Β' (2012), σ. 24-26.

⁴ Στέφ. Δ. Ήμελλος, «Ο Ν. Γ. Πολίτης και τα γεωργικά εργαλεία θερισμού», *Λαογραφία*, τόμ. 36 (1993), σ. 203-206 (δημοσιευμένο επίσης στο *Λαογραφικά Ποικίλα*, τόμ. Γ', Αθήνα 1994, σ. 314-317). Ο ίδιος, *Ζητήματα παραδοσιακού υλικού βίου (Ενδεικτικές επισημάνσεις)*, Αθήνα 1993 (ιδιαιτέρως το κεφάλαιο Ε' με τίτλο «Γεωργικά εργαλεία και συνήθειες», σ. 109-127). Ο ίδιος, «Υλικός βίος και μουσεία» στο *Λαογραφικά Ποικίλα*, τόμ. Γ', Αθήνα 1994, σ. 260-265. Ο ίδιος, *Ιστορικά και μεθοδολογικά της Ελληνικής Λαογραφίας*. Τεύχος Α'. Από την προδρομική φάση μέχρι την επιστημονική αυτοτέλεια, Σύλλογος προς Διάδοσιν Ωφελίμων Βιβλίων, Αθήνα 1995, σ. 50, 68 και S. Imellos, «Über den "Heubogen" in Griechenland», *Ethnologia Europea*, 8, 2 (1975), σ. 118-122 (δημοσιευμένο επίσης στο *Λαογραφικά Ποικίλα*, τόμ. Β', Αθήνα 1992, σ. 304-304).

⁵ Με την μετεγκατάσταση του Κέντρου στο κτήριο της Ηπίτου 3 στην Πλάκα κατά το έτος 2002 και τον εκσυγχρονισμό των αρχειακών υποδομών του, μετά από πρωτοβουλία της τότε διευθύντριας Αικατερίνης Πολυμέρου-Καμηλάκη και γενναίας χορηγίας του Ιδρύματος Λίλιαν Βουδούρη, έγινε δυνατόν να αρχειοθετηθεί το εν λόγω υλικό κατά τρόπο πιο κατάλληλο (από τον γράφοντα) και να γίνει καλύτερα προσβάσιμο στους ερευνητές. Επίσης μέρος του ψηφιοποιήθηκε στο πλαίσιο των τακτικών εργασιών του Κέντρου Λαογραφίας.

λογή από χάρτες ή διαγράμματα που συνδέονται μεταξύ τους και αποτελούν μια θεματική ενότητα. Στην ουσία, με τον άτλαντα εξετάζεται η γεωγραφική διάδοση ενός φαινομένου και γίνεται αποτύπωσή του πάνω στον χάρτη με ειδικά σύμβολα.⁶ Στην γλωσσολογία η μέθοδος της χαρτογράφησης των κατά τόπους διαλέκτων και ιδιωμάτων είχε εφαρμοστεί από παλαιότερα δημιουργώντας ισχυρή επιστημονική παράδοση στον ευρωπαϊκό χώρο.⁷ Αναφέρω, ενδεικτικά, ότι η συνεργασία μεταξύ επιστημόνων ευρωπαϊκών χωρών για την δημιουργία Γλωσσικού Άτλαντα της Ευρώπης (*Atlas Linguarum Europae*, ALE) που ξεκίνησε το 1970 με την βοήθεια της UNESCO συνεχίζεται χωρίς διακοπή έως σήμερα μέσω τακτικών επιστημονικών συναντήσεων.⁸

Ειδικότερα στους εθνολογικούς / λαογραφικούς άτλαντες, μέσω της χαρτογράφησης, αποτυπώνεται η διάδοση στον χώρο (ενίοτε και στον χρόνο) λαογραφικών στοιχείων ή φαινομένων, είτε του υλικού πολιτισμού (οικήσεις, γεωργικά εργαλεία κλπ.), είτε του πνευματικού (εορτολόγιο, εθιμολογία κλπ.) με χρήση ειδικών συμβόλων και σχετικών υπομνημάτων, που αναφέρονται στα θέματα που έχουν καταγραφεί, συνήθως με χρήση ερωτηματολογίων ή με επιτόπια έρευνα.

Μετά το τέλος του Α' Παγκοσμίου Πολέμου (του «Μεγάλου Πολέμου» όπως αποκαλείται στην Γαλλία), οι ευρωπαϊκές λαογραφικές σπουδές εμπνέονταν σε μεγάλο βαθμό από το πνεύμα συνεργασίας και φιλίας μεταξύ των λαών που κυριάρχησε στον διεθνή λόγο εκείνη την εποχή. Η κύρια επιστημονική οργάνωση, ευρωπαϊκής εμβέλειας, με αντικείμενο την μελέτη του λαϊκού πολιτισμού, δηλαδή η *Commission Internationale des Arts Populaires* (CIAP), ιδρύθηκε τον Οκτώβριο του 1928, κατά την διάρκεια του Συνεδρίου Λαϊκών Τεχνών, που πραγματοποιήθηκε στην Πράγα και λειτούργησε υπό την αιγίδα της Κοινωνίας των Εθνών (Κ.τ.Ε.), έχοντας ως έδρα της γραμματείας της το Παρίσι. Η CIAP, ως πλήρως ελεγχόμενη

⁶ Οι Άτλαντες συχνά περιέχουν επίσης εικόνες, πίνακες, χρονολογημένα γεγονότα και καταλόγους τοπωνυμίων. Μπορούν να αναφέρονται σε όλο τον κόσμο ή σε συγκεκριμένη γεωγραφική περιοχή. Τέλος ειδικοί Άτλαντες δίνουν πληροφορίες για σύνορα, κλίμα, οικονομία, γεωλογία, φυσικούς πόρους, ιστορία, γλώσσες, πληθυσμό, θρησκείες, ή άλλα εθνογραφικά και εθνολογικά στοιχεία.

⁷ Ο «γλωσσολογικός Άτλας της Γαλλίας» αποτέλεσε το πρότυπο για αντιστοίχους ευρωπαϊκών χωρών. *Atlas Linguistique de la France*, Paris 1902-1910. Βλ. αναλυτικά *Ethnographique en Europe*, numéro spécial de la revue *Technologies, Idéologies, Pratiques* (TIP), Aix-en-Provence 1982-1983, (367 σελ.) (Actes de la Table Ronde internationale « Bilan et perspectives de la cartographie ethnologique en Europe », tenue à Aix-en-Provence les 25, 26 et 27 novembre 1982).

⁸ Βλ. ενδεικτικά Wolfgang Viereck, « The Atlas Linguarum Europae - A Brief Presentation », *Dialectologia et Geolinguistica*, no 14, 2006, p. 104-110 (DOI 10.1515/dig.2006.2006.14.104). Επίσης την ιστοσελίδα του Ινστιτούτου Γλωσσολογίας της ρουμανικής Ακαδημίας: <http://www.lingv.ro/ALE.html>. Από την Ελλάδα στο παραπάνω πρόγραμμα συμμετέχουν ερευνητές του Κέντρου Ερεύνης των Νεοελληνικών Διαλέκτων και Ιδιωμάτων (Ιστορικών Λεξικών) της Ακαδημίας Αθηνών.

από το διπλωματικό προσωπικό της Κ.τ.Ε και πιο συγκεκριμένα από τον αρμόδιο για τα πολιτιστικά θέματα οργανισμό της, την *Commission Internationale de Coopération Intellectuelle* (CICI) η οποία ιδρύθηκε το 1922 με έδρα την πόλη της Γενεύης καθώς και από τον εκτελεστικό της βραχίονα, το *Institut International de Coopération Intellectuelle* (IICI), που λειτούργησε, με γαλλική πρωτοβουλία, από το 1926 με έδρα το Παρίσι, ήταν επιφυλακτική απέναντι σε ερευνητικές δραστηριότητες που αφορούσαν ζητήματα εθνοτικών ομάδων ή και πολιτισμικών περιοχών. Τέτοια ζητήματα μπορούσαν εύκολα να χρησιμοποιηθούν από τους πολιτικούς εκφραστές των ακραίων εθνικιστικών ανταγωνισμών στις επιμέρους χώρες και να διαταράξουν τις εύθραυστες ισορροπίες μεταξύ των ευρωπαϊκών κρατών (πράγμα που δεν αποφεύχθηκε τελικώς, δεδομένων των εκρηκτικών εθνικών αντιθέσεων, της ανόδου του φασισμού και άλλων ακραίων πολιτικών ιδεολογιών -στην άνθηση των οποίων συνέβαλαν εν πολλοίς οι ίδιοι οι όροι των ειρηνευτικών συνθηκών που υπέγραψαν νικητές και ηττημένοι-, οι οποίες οδήγησαν τελικώς στην έκρηξη του Β' Παγκοσμίου Πολέμου). Είναι χαρακτηριστικό ότι για την ονομασία της CIAP αλλά και την διατύπωση του θέματος του συνεδρίου της Πράγας, προτιμήθηκε ο όρος «*art populaire*» και αποφεύχθηκε η χρήση όρων, όπως «*ethnologie*», «*ethnographie*» ή «*folklore*», που παρέπεμπαν στις έννοιες της φυλής (*race*), του συνόρου (*frontière*) και της ταυτότητας (*identité*), οι οποίες θεωρήθηκαν ότι θα μπορούσαν ευκολότερα να δημιουργήσουν προβλήματα σε σχέση με τους υπάρχοντες εθνικούς ανταγωνισμούς και τις εδαφικές διεκδικήσεις.⁹ Παράλληλα, κατά την δεκαετία του 1930, δραστηριοποιήθηκαν και επιμέρους επιστημονικές εταιρείες, σε εθνικές βάσεις αλλά και ευρύτερα, επιτρέποντας περισσότερες ελευθερίες στους επιστήμονες μέσω της οργάνωσης συνεδρίων και της σύναψης επιμέρους συνεργασιών.¹⁰

⁹ Η στάση της Κοινωνίας των Εθνών απέναντι στον «λαϊκό πολιτισμό» ήταν επιφυλακτική. Από την μια πλευρά θεωρήθηκε ως ένα αξιόλογο εργαλείο πολιτιστικών ανταλλαγών και δημιουργίας πνεύματος συνοχής μεταξύ των λαών και από την άλλη υπέβοσκε ο φόβος ότι θα αποτελούσε αφορμή για εθνικούς ανταγωνισμούς. Για την ιστορική συγκυρία και την ίδρυση της CIAP βλ. Annamaria Ducci, «*Le musée d'art populaire contre le folklore. L'Institut International de Coopération Intellectuelle à l'époque du Congrès de Prague*», *Revue germanique internationale*, 21 (2015), σ. 133-148. Για την ίδρυση της CIAP βλ. κυρίως Bjarne Rogan, «*Popular culture and International Cooperation in the 1930's. CIAP and the League of Nations*», στο Madeleine Herren (ed.), *Networking the International System. Global Histories of International Organisations*, Springer, International Publishing Switzerland, 2014, σ. 175-185. Επίσης Isac Chiva, «*Les ethnologies de l'Europe: traditions, politiques, perspectives*» στο Daniel Fabre, (éd.), *L'Europe entre culture et nation*, Paris 1996, σ. 335-342.

¹⁰ Για την διαμόρφωση των λαογραφικών και εθνολογικών σπουδών στο ευρωπαϊκό πλαίσιο κατά τον Μεσοπόλεμο, βλ. Bjarne Rogan, «*Folk Art and Politics in Inter-War Europe: An Early Debate on Applied Ethnology*», *Folk Life*, 45 (2007), σ. 7-23, <https://www.siefhome.org/downloads/publications/elibrary/03-45-7flk112656.pdf>

Η χαρτογράφηση των λαογραφικών φαινομένων και εκδηλώσεων απασχόλησε ιδιαίτερος διαπρεπείς λαογράφους και εθνολόγους του ευρωπαϊκού χώρου κατά την περίοδο του Μεσοπολέμου. Πρωτοπόροι στην προσπάθεια για την δημιουργία λαογραφικών ατλάντων μέσω της συνεργασίας επιστημόνων από διαφορετικές ευρωπαϊκές χώρες αναδείχθηκαν ο Γάλλος Georges Henri Rivière¹¹ (1887-1985), ιδρυτής και διευθυντής επί πολλές δεκαετίες του Musée des Arts et Traditions Populaires (από την ίδρυσή του το 1937, επί κυβερνήσεως Λαϊκού Μετώπου, έως την συνταξιοδότησή του το 1967), αλλά και εμπνευστής της επιστημονικής οργάνωσης Congrès International de Folklore (CIFL), η οποία οργάνωσε σημαντικό διεθνές συνέδριο στο Παρίσι το 1937 και ο σουηδός Sigurd Erixon (1888-1968).¹²

Ο Sigurd Erixon είχε ήδη συμμετάσχει, ως επιμελητής του Nordiska Museet, με δύο ανακοινώσεις, στο Συνέδριο της Πράγας το 1928, πιθανότατα μετά από πρόσκληση του Arnold van Gennep, και ήταν υπέρμαχος μιας «Ευρωπαϊκής Εθνολογίας» που θα περιλάμβανε ως αντικείμενα μελέτης, τόσο τα στοιχεία του υλικού πολιτισμού όσο και τα θέματα της κοινωνικής οργάνωσης αλλά και τις προφορικές παραδόσεις του ευρωπαϊκού χώρου. Εκκινώντας ιδιαίτερος από το σημαντικό συνέδριο της Λούνδης (1935)¹³ που είχε ως κύριο αντικείμενο την παραμυθολογική

¹¹ Για την πρωτοβουλία που είχε αναλάβει στον γαλλικό χώρο ο διαπρεπής μουσειολόγος και λαογράφος G. H. Rivière βλ. ο ίδιος, «Méthodes muséographiques du Nouveau Département des Arts et Traditions populaires», *Congrès International des Arts et Traditions populaires (C. I. A. P.). Travaux artistiques et scientifiques*, τόμ. I, Prague 1931, σ. 299. Ο G. H. Rivière έλαβε αξιόλογη υποστήριξη στα μουσειολογικά και γενικότερα επιστημονικά σχέδιά του από την κυβέρνηση του Λαϊκού Μετώπου (Front Populaire), συνασπισμό κομμάτων της αριστεράς που κυβέρνησε την Γαλλία το διάστημα 1936-1938. Η κυβέρνηση του Λαϊκού Μετώπου χρησιμοποίησε την αμφιλεγόμενη έννοια του «λαϊκού» για την επίτευξη πολιτικών στόχων. Η βιβλιογραφία για την μουσειολογία του G. H. Rivière είναι εκτεταμένη. Το Musée des civilisations de l'Europe et de la Méditerranée (Mucem) της Μασσαλίας που διαδέχθηκε ως μουσειακός οργανισμός το Musée des arts et traditions populaires των Παρισίων οργάνωσε προσφάτως (14/11/2018 έως 4/3/2019) μεγάλη έκθεση αφιερωμένη στον G. H. Rivière με τίτλο «Voir, c'est comprendre» <http://www.mucem.org/programme/exposition-et-temps-forts/georges-henri-riviere>. Για την δράση του κατά την πρώτη μεταπολεμική περίοδο βλέπε την πρόσφατη έκδοση: Laurent Sébastien Fournier (ed.), *La Tournée des Musées. Une mission d'inspection de Georges Henri Rivière dans le sud-est de la France en mars 1946. Journal de Route de Georges Henri Rivière*, Éditions du CEM, 2018.

¹² Bjarne Rogan, «Une alliance fragile. Sigurd Erixon, George Henri Rivière et l'ethnologie d'avant-guerre», *Ethnologie française*, 2008/4, vol. 38, σ. 701-710, <https://www.cairn.info/revue-ethnologie-francaise-2008-4-page-701.htm>. Ο ίδιος, «From Rivals to Partners on the Inter-War European Scene. Sigurd Erixon, Georges Henri Rivière and the International Debate on European Ethnology in the 1930s», στο *Arv. Nordic Yearbook of Folklore*, 64 (2008), σ. 275-324.

¹³ Ειδικότερα για την σημασία του λαογραφικού συνεδρίου της Λούνδης, μικρού όσον αφορά τον αριθμό των συμμετοχών, αλλά εξαιρετικά σημαντικού, διότι αποτέλεσε τον καταλύτη σημαντικών επιστημονικών εξελίξεων, βλ. Bjarne Rogan, «Une alliance fragile...», ό.π., σ. 706-707 και Barbro Klein, «Baltic Folklorists and

έρευνα και οργανώθηκε από τον Carl Wilhelm von Sydow (1887-1952), καθώς και στο πλαίσιο μιας σειράς διεθνών συνεδρίων (Λονδίνο 1934, Εδιμβούργο 1937, Παρίσι 1937, και κυρίως εκείνο της Κοπεγχάγης το 1938) ο S. Erixon με πολύ επιμονή και με την συνδρομή, για ένα σχετικά σύντομο διάστημα (1935-1938), του G. H. Rivière και την από κοινού έκδοση του επιστημονικού περιοδικού *Folk-Liv*, κατάφερε να φέρει τις τεχνικές της χαρτογράφησης και τους εθνολογικούς άτλαντες στο προσκήνιο της διεθνούς συνεργασίας.¹⁴

Το μεγαλύτερο ίσως πρόβλημα που αντιμετώπισαν οι εν λόγω επιστήμονες προκειμένου να δρομολογήσουν το εγχείρημά τους ήταν η σχέση τους με την γερμανική επιστημονική κοινότητα και η δυσκολία στην συνεργασία με γερμανούς ειδικούς. Θα πρέπει να θεωρείται ως δεδομένο ότι η Γερμανία, εκείνη την περίοδο, διέθετε την ισχυρότερη επιστημονική παράδοση στο πεδίο της μελέτης του λαϊκού πολιτισμού στον ευρωπαϊκό χώρο. Όμως οι Γερμανοί επιστήμονες είχαν ήδη, από το 1933, αποχωρήσει από την CIAP ως συνέπεια της αποχώρησης της χώρας τους από την Κοινωνία των Εθνών. Κατά τα χρόνια που ακολούθησαν την κατάληψη της εξουσίας από τους ναζί, μέρος των γερμανικών επιστημονικών οργανώσεων «ναζιστικοποιήθηκε».¹⁵ Ο βάνουςος χαρακτήρας του χιτλερικού καθεστώτος απέτρεπε από την προσέγγιση εκείνων των Γερμανών επιστημόνων που θα ήταν πρόθυμοι να συνεργαστούν σε ένα διεθνές ερευνητικό εγχείρημα διότι η ζωή τους θα διέτρεχε άμεσο κίνδυνο.

Ειδικότερα, οι Γερμανοί διέθεταν μεγάλη εμπειρία στην χαρτογράφηση των πολιτισμικών φαινομένων. Συγκεκριμένα ο Άτλας της Γερμανικής

Ethnologists in Sweden: Reflections on Scholarship in Exile and Discipline Formation», στο Dace Bula και Sandis Laime (eds), *Mapping the History of Folklore Studies. Centres, Borderlands and Shared Spaces*, Cambridge Scholars Publishing 2017, σ. 88-90. Για την απήχηση των αποφάσεων του Συνεδρίου της Λούνδης στην ελληνική Λαογραφία βλ. την δημοσίευση του Στ. Π. Κυριακίδη, «Ανακοινώσεις και αγγέλματα. (Ίδρυσις Λαογραφικού Αρχείου)», *Λαογραφία* ΙΑ' (1934-1937), σ. 678-679. Επίσης, στον πρώτο κανονισμό εργασιών του Λαογραφικού Αρχείου, που συνέταξε ο Γ. Α. Μέγας και εγκρίθηκε από την Σύγκλητο της Ακαδημίας Αθηνών το 1944, αναφέρεται ότι το Αρχείο είναι προσαρμοσμένο στους επιστημονικούς σκοπούς που επιδιώκουν τα ομοειδή επιστημονικά ιδρύματα και άλλων χωρών, όπως διατυπώθηκαν στο ψήφισμα του Λαογραφικού Συνεδρίου της Λούνδης (Lund) (περ. *Zeitschrift für Volkskunde*, bd 6, 1935, σ. 314). Βλ. Γ. Α. Μέγας, «Εκθέσεις των υπό του Λαογραφικού Αρχείου πεπραγμένων κατά τα έτη 1943-1944. Β. Κατά το έτος 1944», *Επετηρίς του Λαογραφικού Αρχείου*, Ε-ΣΤ' (πέμπτον και έκτον έτος, 1943-1944), εν Αθήναις 1949, σ. 158.

¹⁴ Αντίστοιχο σχέδιο διεθνούς συνεργασίας που πρότεινε ο von Sydow, προέκρινε την συνεργασία μεταξύ εθνικών αρχείων και την εξασφάλιση πρόσβασης, διεθνώς, στα κείμενα των μύθων και παραδόσεων των διαφόρων λαών (και γλωσσών) μέσω μεταφράσεων στην κύριες ευρωπαϊκές γλώσσες.

¹⁵ Sadhana Naithani, «Related by contradiction: Folklore and Archive», *Journal of Ethnology and Folkloristics*, vol. 12, no 2 (2018), σ. 12-14.

Λαογραφίας¹⁶ που αναπτύχθηκε στην Γερμανία κατά τον Μεσοπόλεμο αποτέλεσε ένα συστηματικό εγχείρημα που έθεσε τα προβλήματα της χαρτογράφησης των φαινομένων του λαϊκού πολιτισμού,¹⁷ τα οποία, σύμφωνα με την επικρατούσα τότε άποψη στο πλαίσιο της Γερμανικής volkskunde, αντιμετωπίζονταν ως προϊόντα της ψυχής και του πνεύματος του «λαού», ο οποίος ήταν δημιουργός και φορέας υλικών, κοινωνικών και πνευματικών επιτευγμάτων.¹⁸

Κατά το διεθνές συνέδριο των Παρισίων, που αναφέρθηκε ήδη, το 1937, (έτος δημοσίευσης του πρώτου τόμου του γερμανικού άτλαντα) συστάθηκε Διεθνής Επιτροπή (Commission de Coordination des Atlas Folkloriques) με στόχο τον συντονισμό των εργασιών, την υιοθέτηση προτύπων χαρτογράφησης που θα υιοθετούνταν στην συνέχεια από τις επιμέρους εθνικές ομάδες εργασίας και τον προσδιορισμό των θεμάτων (π.χ. εποχικές πυρές, δέντρο Χριστουγέννων, καθημερινοί άρτοι, τελετουργικό μαστίγωμα σε εορτές στον κύκλο του έτους κ.ά.). Πρόεδρος της Επιτροπής ανέλαβε ο S. Erixon. Τα μέλη της Διεθνούς Επιτροπής συναντήθηκαν εκ νέου στην Κοπεγχάγη κατά το επόμενο έτος 1938.

Το ξέσπασμα του Β' Παγκοσμίου Πολέμου διέκοψε οποιαδήποτε επαφή και τυχόν συνεργασία μεταξύ των επιστημόνων. Μετά το τέλος του πολέμου το 1945 ο μόνος πόλος γύρω από τον οποίο ήταν εφικτό να οργανωθούν διεθνή συνέδρια και να αποκατασταθεί η επικοινωνία μεταξύ των ειδικών ήταν η παλαιά οργάνωση της CIAP που διέθετε τους απαραίτητους πόρους ως ενταγμένη, πλέον, στις δομές της UNESCO του Οργανισμού Ηνωμένων Εθνών. Στο συνέδριο των Παρισίων το 1947 συζητήθηκαν θέματα σχετικά με την χαρτογράφηση και τους άτλαντες. Ο S. Erixon (ο οποίος, κατά το εν λόγω συνέδριο, εκλέχτηκε in absentia ως ένας από τους τρεις αντιπροέδρους της CIAP) θα αναλάμβανε την κύρια ευθύνη για την προώθηση της συνεργασίας στον τομέα αυτό.¹⁹ Επίσης ανέλαβε την ευθύνη της έκδοσης του περιοδικού Laos δηλ. του κύριου επιστημονικού οργάνου της, του οποίου κυκλοφορήθηκαν τρία τεύχη (το

¹⁶ *Atlas der deutschen Volkskunde*, hrsg. mit Unterstützung der deutschen Forschungsgemeinschaft von Heinrich Harmjanz und Erich Röhr, 1937. Για την σύνταξη του εν λόγω Άτλαντα κινητοποιήθηκαν εκτός των επιστημόνων, πολλές τοπικές κυβερνητικές υπηρεσίες, η εκκλησία, η εκπαίδευση, λαογραφικές εταιρείες και σύλλογοι φίλων των λαογραφικών ερευνών. Εκπονήθηκαν επίσης ειδικά ερωτηματολόγια από ειδικούς επιστήμονες: *Vorschläge für 150 Fragen zum Abschluss des Frageplanes des Atlas der Deutschen Volkskunde*, Heft 19, Berlin 1933.

¹⁷ Th. Frings, «Volkskunde und Sprachgeographie» στο *Deutsche Forschung – Aus der Arbeit der Notgemeinschaft der Deutschen Wissenschaft*, Heft. 6, σ. 111 και 105.

¹⁸ Βλ. Adolf Spamer, «Frageplan», *Deutsche Forschung: Schriften der Deutschen Forschungsgemeinschaft*, Heft 19: *Vorschläge für 150 Fragen zum Abschluss des Frageplanes des Atlas der Deutschen Volkskunde*, Berlin 1933, σ. 94-150.

¹⁹ Σημειωτέον ότι η Σουηδία άρχισε να συμμετέχει επίσημα στην CIAP το 1951 και ο S. Erixon ορίστηκε πρόεδρος της εθνικής της επιτροπής.

πρώτο το 1951).²⁰ Η απαραίτητη, για την ομαλή εξέλιξη του εγχειρήματος της χαρτογράφησης, επιστημονική συνεργασία προβλεπόταν να λάβει χώρα στο πλαίσιο της CIAP, του περιοδικού Laos και ειδικών επιτροπών χαρτογραφίας. Εκείνη την περίοδο διεξάγονταν πολλές συζητήσεις μεταξύ των επιστημόνων για την προβληματική λειτουργία της CIAP στο πλαίσιο της UNESCO. Στο Συνέδριο της Namur (Βέλγιο) τον Σεπτέμβριο του 1953 που οργάνωσε (μεσούσης θεσμικής κρίσης στην CIAP) ο γνωστός Βέλγος λαογράφος Albert Marinus, ο οποίος συγκαταλεγόταν στα ιδρυτικά μέλη της Εταιρείας,²¹ πραγματοποιήθηκε ειδικό σεμινάριο για θέματα χαρτογραφίας και ατλάντων. Ενδεικτικά αναφέρουμε ότι τα κύρια θέματα που απασχόλησαν την ολομέλεια ήταν η εκπόνηση της διεθνούς βιβλιογραφίας, (*Internationale Volkskundliche Bibliographie, IVB*), η έκδοση του περιοδικού Laos και η εκπόνηση λεξικού εθνολογικών όρων.²² Στην Namur ο Erixon κατάφερε να συγκεντρώσει είκοσι περίπου ειδικούς επιστήμονες, αρκετοί από τους οποίους ήταν ειδικευμένοι στην χαρτογραφία. Συμμετείχαν επίσης ειδικοί στους τύπους των αρότρων, όπως οι Axel Steensberg (Δανία), Hilmar Stigum (Νορβηγία), Milovan Gavazzi και Branimir Bratanic (Γιουγκοσλαβία) και António Jorge Dias (Πορτογαλία). Οι δύο τελευταίοι θα γίνονταν στενοί συνεργάτες του για τα επόμενα χρόνια. Σημαντική ήταν η συμβολή της γαλλικής ομάδας και ιδίως του νεαρού τότε Marcel Maget που εργαζόταν στο Musée des arts et traditions populaires του Παρισιού υπό τον G. H. Rivière. Κατά τις εργασίες

²⁰ Ο S. Erixon στρέφεται πλέον στην αμερικανική πολιτισμική ανθρωπολογία πολλές από τις έννοιες της οποίας (πολιτισμικές περιοχές, πολιτισμικά κέντρα και διάχυση των πολιτισμικών φαινομένων, *acculturation*, κλπ.) υιοθετεί και χρησιμοποιεί. Προτείνει μια ιστορική και συγκριτική προσέγγιση των φαινομένων που έχει την δυνατότητα να συμπεριλάβει τις αστικές και βιομηχανικές κοινωνίες, τις κοινωνίες που βρίσκονται σε μετασχηματισμό αλλά και τις παραδοσιακές. Ο πολιτισμός πρέπει να προσεγγίζεται στις διαστάσεις του χώρου, του χρόνου αλλά και όσον αφορά την κοινωνική διαστρωμάτωση. Πρόκειται για μια προσέγγιση που αναφέρεται από θεωρητική άποψη στην θεωρία της διάχυσης των πολιτισμικών φαινομένων (*diffusionism*). Για την υποστήριξη του επιστημονικού του σχεδίου φαίνεται πως στηριζόταν στην προοπτική χαρτογράφησης των πολιτισμικών φαινομένων.

²¹ A. Marinus, «La cartographie du folklore», *Annuaire de la Société luxembourgeoise d'Étude linguistique*, 1931-1932, σ. 81. Για τον βίο και το έργο του A. Marinus βλ. <http://www.albertmarinus.org/index.php/albert-marinus>

²² Στο πλαίσιο των εργασιών της CIAP κατατέθηκαν προτάσεις για την εκπόνηση λεξικού εθνολογικών όρων, ήδη από το συνέδριο των Παρισίων το 1947, από τον Γάλλο λαογράφο Arnold van Gennep και από τον ίδιο στο *CIAP Information* (1950, vols. 19-20), με τίτλο *Lexique International d'Ethnographie et de Folklore*. Το σχέδιο ευοδώθηκε αργότερα με την έκδοση, το 1960, του έργου *General Ethnological Concepts* (1960) δηλ. του Α' τόμ. του *International Dictionary of Regional European Ethnology and Folklore* (επιμ. Åke Hulthkrantz) και λίγα χρόνια μετά, το 1965, του Β' τόμου του λεξικού με τίτλο *Folk Literature*. Θυμίζουμε ότι ο A. van Gennep (1873-1957), σε μεγάλη ηλικία, ολοκλήρωσε εκείνη την περίοδο το μνημειώδες έργο του *Manuel de folklore français contemporain* (1937-1958), στο οποίο δημοσιεύονται περίπου 160 εθνολογικοί χάρτες.

του Συνεδρίου ο M. Maget έθιξε τα θέματα της κλίμακας των χαρτών, της χρήσης ειδικών συμβόλων αλλά και την ενσωμάτωση παραγόντων όπως η γεωμορφολογία, η υδρολογία και η πολιτική πραγματικότητα στην χαρτογραφική διαδικασία. Τοποθετήθηκε αρνητικά, όσον αφορά το σχέδιο εκπόνησης ενός πανευρωπαϊκού άτλαντα προτείνοντας την εκπόνηση μελετών για επιμέρους περιοχές²³.

Η χαρτογραφική επιτροπή που ορίστηκε από την Γενική Συνέλευση του Συνεδρίου ήταν ολιγομελής και αποτελούνταν από ειδικούς επιστήμονες: S. Erixon, M. Maget, B. Bratanic, J. Dias, P. J. Meertens, R. Weiss και K. Vilkuņa. Η Επιτροπή συνεδρίασε και το επόμενο έτος με την ευκαιρία της Γενικής Συνέλευσης της CIAP στο Παρίσι (Ιούλιος 1954). Κατά τις εργασίες της Επιτροπής φάνηκε η διαφορά οπτικής μεταξύ εκείνων που κινούνταν προς την κατεύθυνση δημιουργίας ενός ευρωπαϊκού άτλαντα του λαϊκού πολιτισμού (όπως ο S. Erixon, ο οποίος εξέφραζε την πλειοψηφία των συμμετεχόντων) και των απόψεων που εξέφρασε ο M. Maget, ο οποίος έδινε έμφαση στην μελέτη των τεχνικών και μάλιστα σε σύγχρονικό επίπεδο επισημαίνοντας τον κίνδυνο το έργο που επιτελείται να έχει μικρή χρησιμότητα για την επιστημονική κοινότητα στο μέλλον. Παρά τις διαφορές απόψεων η Επιτροπή, με την ίδια σύνθεση, παρουσίασε ένα πρόγραμμα εργασιών για τα επόμενα έτη (1954-1956) που εγκρίθηκε από την Γενική Συνέλευση της CIAP. Ομοίως εγκρίθηκε η αλλαγή της ονομασίας της (που καθιερώθηκε ως «Die Ständige Internationale Atlaskommission») και η αποστολή της ως Διεθνούς Επιτροπής για τον Άτλαντα.

Τα οικονομικά προβλήματα της CIAP κατά τα τέλη της δεκαετίας του 1950, που επέτειναν την επιδείνωση της θεσμικής κρίσης που αντιμετώπιζε, δεν επέτρεψαν την οργάνωση επιστημονικών συναντήσεων των μελών της Επιτροπής του Άτλαντα. Κάποια από τα μέλη της συναντήθηκαν κατά την «Konferenz für volkskundliche Kartographie» στο Linz, τον Δεκέμβριο του 1958, η οποία οργανώθηκε από την Gesellschaft für den Volkskundeatlas της Αυστρίας με σκοπό τον καλύτερο συντονισμό των εργασιών για τους εθνικούς άτλαντες των χωρών της Κεντρικής Ευρώπης (Δυτική Γερμανία, Αυστρία, Ελβετία, Τσεχοσλοβακία, Ουγγαρία, Γιουγκοσλαβία).²⁴ Επίσης είχαν την ευκαιρία να συναντηθούν σε ανάλογη εκδήλωση, που οργανώθηκε στην Βόννη από τον καθηγ. Mathias Zender το 1961. Ο M. Zender (1907-1993) ήταν προϊστάμενος του παλαιότερου και μεγαλύτερου εγχειρήματος για την εκπόνηση λαογραφικού άτλαντα

²³ Bjarne Rogan, «Sigurd Erixon on the Post-War International Scene. International Activities, European Ethnology and CIAP from 1945 to the mid-1950's», *Arv. Nordic Yearbook of Folklore*, 69 (2013), σ. 89-152. <https://www.siefhome.org/publications/history.shtml>

²⁴ Branimir Bratanic & Ernst Burgstaller 1959: *Konferenz für volkskundliche Kartographie in Linz adD., 11.-13. Dezember 1958. Tagungsbericht, Referate*. Linz.

στον ευρωπαϊκό χώρο, του Atlas der deutschen Volkskunde (ADV), στο οποίο αναφερθήκαμε ήδη. Με την ευθύνη του M. Zender μετά το 1945, το πρόγραμμα του γερμανικού άτλαντα είχε σημειώσει αξιόλογη πρόοδο.²⁵ Σημειωτέον, ότι το διοικητικό συμβούλιο της CIAP, κατά την συνεδρία που πραγματοποιήθηκε επ' ευκαιρία του συνεδρίου προφορικής λογοτεχνίας στο Κίελο τον Αύγουστο του 1959, απάλλαξε την Επιτροπή του Άτλαντα από την ευθύνη της εκπόνησης του Ευρωπαϊκού Άτλαντα δεδομένης της ανυπαρξίας σχετικής χρηματοδότησης. Τα μέλη της επιτροπής του Άτλαντα είχαν την ευκαιρία να συναντήσουν κατά την διάρκεια του εν λόγω συνεδρίου τον Kurt Ranke. Φαίνεται πως από το 1960 ο S. Erixon είχε μεταβάλει την γνώμη του σχετικά με την χρησιμότητα ενός Ευρωπαϊκού άτλαντα και υποστήριζε πλέον την συνέχιση των εργασιών σε μικρότερη κλίμακα, σε αντίθεση με τους καθηγητές Zender και Bratanic. Παρά τα προβλήματα, τα μέλη της επιτροπής συνέχισαν την εργασία τους επιλέγοντας να μειώσουν τον αριθμό των θεμάτων του Άτλαντα και να εστιάσουν σε θέματα του υλικού πολιτισμού (αροτρίαση, τεχνικές κ.λπ.).²⁶ Τα συνέδρια του γερμανικού άτλαντα που διεξάγονταν αρκετά τακτικά έδιναν την ευκαιρία να συναντώνται τα μέλη της Επιτροπής. Την ίδια περίοδο, δηλ. στις αρχές της δεκαετίας του 1960, αρχίζουν να συμμετέχουν στις εργασίες της Επιτροπής και εκπρόσωποι από τις ανατολικές χώρες που απουσίαζαν (με εξαίρεση ορισμένους επιστήμονες από την Γιουγκοσλαβία και λιγότερους από την Ανατολική Γερμανία και την Πολωνία) κατά την προηγούμενη περίοδο, λόγω της έντασης του

²⁵ F. Schmoll, *Die Vermessung der Kultur: der "Atlas der deutschen Volkskunde" und die Deutsche Forschungsgemeinschaft 1928-1980*, Stuttgart 2009.

²⁶ Σημειωτέον ότι από το 1951-1952 οι καθηγητές του Πανεπιστημίου του Ζάγκρεμπ M. Gavazzi και Br. Bratanic πρότειναν την οργάνωση συνεδρίου για τα θέματα της αροτρίασης. Ο Erixon συνδύασε την πρότασή τους με τα χαρτογραφικά του σχέδια και στο συνέδριο της Namur (1953) φρόντισε ώστε το διοικητικό συμβούλιο της CIAP να υιοθετήσει σχέδιο για την δημιουργία ειδικού άτλαντα για τους τύπους του αρότρου στον ευρωπαϊκό χώρο (*Conference de Namur*, σ. 60-62, 116). Συγκροτήθηκε επιστημονική Επιτροπή υπό την προεδρία του S. Erixon και την επόμενη χρονιά πραγματοποιήθηκε ειδικό συνέδριο στην Κοπεγχάγη με θέμα «The International Conference for Research on Ploughing Implements». Γραμματέας της Επιτροπής ήταν ο δανός Axel Steensberg ενώ συμμετείχαν οι Bratanic και Dias καθώς και ο γερμανός καθηγητής του Πανεπιστημίου του Κοννέκτικατ (ΗΠΑ) Paul Leser (1899-1984), ο διαπρεπέστερος ειδικός στο θέμα της αροτρίασης διεθνώς, τότε, συγγραφέας του *Entstehung und Verbreitung des Pfluges* (1931). Η γραμματεία του εγχειρήματος στεγάστηκε στο Nationalmuseet της Κοπεγχάγης, υπό την επιστημονική διεύθυνση των Axel Steensberg και Peter Michelsen. Χάρη στην χρηματοδότηση του από την κυβέρνηση της Δανίας το πρόγραμμα λειτούργησε κατά τις δεκαετίες του 1960 και 1970 διανέμοντας ερωτηματολόγια και συλλέγοντας εθνογραφικό υλικό. Για την ιστορία και τις εργασίες του προγράμματος βλ. Grith Lerche και Axel Steensberg: *Agricultural Tools and Field Shapes. Twenty Five Years of Activity by the International Secretariat*. National Museum of Denmark, Copenhagen 1980, σ. 14-46. Το εν λόγω πρόγραμμα δεν συγχωνεύθηκε με το αντίστοιχο πρόγραμμα του Ευρωπαϊκού Λαογραφικού Άτλαντα, παρότι ορισμένα μέλη συμμετείχαν και στα δύο εγχειρήματα.

Ψυχρού Πολέμου. Οι εκπρόσωποι των πανεπιστημίων και ερευνητικών ιδρυμάτων των χωρών της Δυτικής Ευρώπης έδωσαν ιδιαίτερη έμφαση στην ενσωμάτωση των επιστημόνων των χωρών της Κεντρικής και Ανατολικής Ευρώπης σε κοινά ερευνητικά εγχειρήματα. Το πρόγραμμα του Ευρωπαϊκού Άτλαντα επωφελήθηκε πάρα πολύ από τις συμπράξεις αυτές και τις συνέργειες που δημιουργήθηκαν, όπως αποδεικνύουν τα συνέδρια που πραγματοποιήθηκαν καθώς και οι εκδόσεις λαογραφικών ατλάντων στις εν λόγω χώρες τις επόμενες δύο δεκαετίες.

Μετά από μακρόχρονη θεσμική κρίση η Commission Internationale des Arts Populaires (CIAP) έδωσε την θέση της στην Διεθνή Εταιρεία Εθνολογίας και Λαογραφίας, την Société Internationale d'Ethnologie et de Folklore (SIEF). Η SIEF ιδρύθηκε ως διάδοχη επιστημονική εταιρεία της CIAP στις 8 Σεπτεμβρίου 1964 στο περιθώριο των εργασιών του Συνεδρίου της Διεθνούς Εταιρείας για την Έρευνα των Λαϊκών Αφηγήσεων - International Society for Folk Narrative Research (ISFNR) το οποίο φιλοξενήθηκε στην Αθήνα από τον Γεώργιο Μέγα. Με την ίδρυση της SIEF παγιώθηκε, σχεδόν για μια εικοσαετία, μία συγκεκριμένη κατεύθυνση στην φυσιογνωμία της σύμφωνα με τις απόψεις εκείνων, οι οποίοι επικράτησαν στην συνάντηση της Αθήνας το 1964, δηλ. του κύκλου του Kurt Ranke.²⁷ Δεν θα αναφερθούμε περισσότερο στα θέματα της ίδρυσης της SIEF, που έχουν μελετηθεί διεξοδικά από τον «ιστοριογράφο» της Εταιρείας, νορβηγό καθηγητή Bjarne Rogan και δεν σχετίζονται με το θέμα του παρόντος κειμένου. Γεγονός είναι ότι η πλευρά που «ηττήθηκε» στο Συνέδριο της Αθήνας ήταν εκείνη του S. Erixon και των συνεργατών του

²⁷ Την προεδρία ανέλαβε για τα επόμενα έτη (1964-1971) ο Βέλγος Karel C. Peeters, στενός συνεργάτης του K. Ranke. Η κατεύθυνση της νέας Εταιρείας αποτυπώθηκε και στον τίτλο της όπου γίνεται διάκριση μεταξύ folklore (όρος που αναφερόταν κυρίως στην μελέτη της προφορικότητας, των αφηγήσεων κλπ.) και ethnology (η οποία γινόταν αντιληπτή ως μελέτη του υλικού πολιτισμού και της κοινωνικής ζωής). Τα προβλήματα που είχαν τεθεί κατά τα προηγούμενα έτη ήταν ποικίλα και αφορούσαν εκτός από τα αντικείμενα μελέτης και την σχέση μεταξύ ethnology και folklore, τη σχέση τους με την ανθρωπολογία, την έκταση του ερευνητικού πεδίου (ευρωπαϊκός χώρος ή ολόκληρος ο κόσμος) κ.ά. Παράλληλα συνεχίσθηκε η σύνδεση της SIEF με την UNESCO (ομοίως με την παλαιά CIAP). Σε κάθε περίπτωση, αρκετά γρήγορα η Εταιρεία περιόρισε την δραστηριότητά της στην διεξαγωγή συνεδρίων πράγμα που διήρκεσε αρκετές δεκαετίες, έως τις αρχές του 2000. Βλ. Bjarne Rogan, «From CIAP to SIEF: Visions for a Discipline or Power Struggle» στο Màiréad Nic Craith, Ullrich Kockel, Reinhard Johler (eds), *Everyday Culture in Europe. Approaches and Methodologies*, Ashgate e-book, 2008, σ. 19-63. Ο ίδιος, «The Troubled Past of European Ethnology. SIEF and International Cooperation from Prague to Derry», *Ethnologia Europaea*, vol. 38:1 (2008), σ. 66-78. Ο ίδιος, «A Remarkable Congress and a Beloved General Secretary CIAP & SIEF, Arnhem 1955 and Jorge Dias», Inaugural keynote address at SIEF's 10th Congress, Lisbon, April 17th 2011», [http://www.nomadit.co.uk/sief/sief2011/downloads/inaugural_add_sief2011.pdf] και ο ίδιος, «History of SIEF», [<https://www.siefhome.org/publications/history.shtml>]. Επίσης Stith Thompson, *A Folklorist's Progress. Reflections of a Scholar's Life*, Folklore Institute, Indiana University Press, 1996, σ. 274-353.

J. Dias, B. Bratanic (Ζάγκρεμπ), P. J. Meertens (Άμστερνταμ), W. Steinitz (Ανατολικό Βερολίνο) και G. de Rohan-Csermak (Παρίσι).

Στο πλαίσιο αυτό σημειώθηκε η «αυτονόμηση» της Επιτροπής του Εθνολογικού Άτλαντα (die Ständige Internationale Atlaskommission), η οποία ήταν η πιο σημαντική ομάδα εργασίας της Εταιρείας.

Η δημιουργία του Λαογραφικού Άτλαντα της Ελλάδας στο πλαίσιο της δημιουργίας του Ευρωπαϊκού Λαογραφικού Άτλαντα εντάχθηκε στις τακτικές εργασίες του Κέντρου Λαογραφίας κατά τα μέσα της δεκαετίας του 1960. Συγκεκριμένα, ο τότε διευθυντής του Κέντρου Γεώργιος Κ. Σπυριδάκης (1957-1969) έλαβε μέρος, εκπροσωπώντας το Κέντρο Λαογραφίας, στο συνέδριο του Ζάγκρεμπ (8-10 Φεβρουαρίου 1966) στο πανεπιστήμιο του οποίου, όπως είδαμε παραπάνω, δίδασκε ένα από τα βασικά στελέχη του εγχειρήματος, ο καθηγητής Br. Bratanic. Ο Br. Bratanic ανέλαβε την προεδρία της μονίμου Διεθνούς Επιτροπής του Άτλαντος μετά από τον θάνατο του Sigurd Erixon το 1968. Με πρωτοβουλία του Γ. Σπυριδάκη²⁸ και εισήγησή του στην Εφορευτική Επιτροπή του Κ.Ε.Ε.Λ. αποφασίστηκε η συλλογή της σχετικής ύλης με την χρήση ερωτηματολογίου, η κατάταξή της και η χαρτογράφησή της, προκειμένου να εξασφαλισθεί η συμμετοχή του Κέντρου Λαογραφίας στην σύνταξη του Ευρωπαϊκού Λαογραφικού Άτλαντα και η εκπόνηση Ελληνικού άτλαντα (Απόφαση της Συγκλήτου της Ακαδημίας Αθηνών αρ. 792/23-06-1966). Η πρόταση του Γ. Σπυριδάκη περιελάμβανε συνεργασία του Κέντρου με τις υπηρεσίες της τοπικής Αυτοδιοίκησης και με τους εκπαιδευτικούς λειτουργούς κυρίως της δημοτικής εκπαίδευσης για την συλλογή της ύλης, η οποία έγινε με ειδικό ερωτηματολόγιο (1967) που αφορούσε:

- το σύστημα της γαιοκτησίας
- την σπορά των δημητριακών και τα εργαλεία που χρησιμοποιούνταν
- το θερισμό και τον αλωνισμό και τα γεωργικά εργαλεία που χρησιμοποιούνταν
- τις ετήσιες πυρές

Η εκτύπωση του ερωτηματολογίου σε 4.500 αντίτυπα ολοκληρώθηκε από το Εθνικό τυπογραφείο τον Νοέμβριο του 1968 και στα τέλη του 1969 προωθήθηκε στους επιθεωρητές δημοτικής εκπαίδευσης της χώρας.²⁹ Ο όγκος του υλικού που συγκεντρώθηκε, η μελέτη άλλων πηγών και οι ειδικές επιτόπιες αποστολές ερευνητών δίνουν αξιοπιστία στην

²⁸ Για το έργο και την προσωπικότητα του Γ. Κ. Σπυριδάκη βλ. Δ. Σ. Λουκάτος, «Νεκρολογία. Γεώργιος Κ. Σπυριδάκης (1906-1975)», *Λαογραφία*, τόμ. 30, 1975-1976, σ. 391-394. Επίσης, Μαρία Μηλίγκου-Μαρκαντώνη, «Γεώργιος Κ. Σπυριδάκης (1963-1972). Το Αρχείο Χειρογράφων Συλλογών Πρωτογενούς Ύλης και το Σπουδαστήριο Λαογραφίας (κατάθεση ψυχής), *Επετηρίς του Κέντρου Ερεύνης της Ελληνικής Λαογραφίας*, τόμ. 33-34 (2009-2013), σ. 551-591.

²⁹ *Ερωτηματολόγιον διά γεωργικά εργαλεία και κατ' έθιμον πυράς*, Ακαδημία Αθηνών. Κέντρον Ερεύνης της Ελληνικής Λαογραφίας, Αθήναι 1968.

καταγραφή των λαογραφικών εκδηλώσεων που εξετάστηκαν. Οι καταγραφές που αφορούν περιοχές εκτός των ελληνικών συνόρων αναφέρονται σε ελληνικούς πληθυσμούς που μετακινήθηκαν και εγκαταστάθηκαν στην Ελλάδα ως πρόσφυγες. Τα ερωτηματολόγια συμπληρώθηκαν και οι σχετικές πληροφορίες καταγράφηκαν από τους ερευνητές (συντάκτες τότε) του Κέντρου Λαογραφίας στους τόπους της νέας τους εγκατάστασης.³⁰ Κατά τα χρόνια που ακολούθησαν το υλικό συγκεντρώθηκε και ταξινομήθηκε από τους επιφορτισμένους με αυτό το έργο συντάκτες και γραφείς του Κέντρου.

Στο 3ον Διεθνές συνέδριο για την έκδοση Λαογραφικού Άτλαντα της Ευρώπης στο Ελσίνκι της Φιλανδίας (11-14 Μαΐου 1970) η Ακαδημία Αθηνών εκπροσωπήθηκε από τον νεοεκλεγέντα τότε (6 Φεβρουαρίου 1970) ακαδημαϊκό Γ. Α. Μέγα. Ο Γεώργιος Μέγας έχοντας παρακολουθήσει το ζήτημα της εκπόνησης λαογραφικών ατλάντων σε ευρωπαϊκό επίπεδο επί μακρόν, σε δημοσίευσμά του σχετικά με τις εργασίες του Συνεδρίου στο περιοδικό «Λαογραφία», προβαίνει σε έναν ουσιαστικό απολογισμό των εργασιών του Κέντρου και εκθέτει τις εργασίες που έχουν προγραμματιστεί στο πλαίσιο της Διεθνούς Επιτροπής σε ευρωπαϊκό επίπεδο. Αναφέρεται στην ανάθεση της διεύθυνσης του εγχειρήματος στον, συντάκτη τότε, Στέφανο Ημελλο, ο οποίος κατά την διάρκεια της μετεκπαίδευσής του στην Γερμανία είχε παρακολουθήσει στην Βόννη τις σχετικές εργασίες του γερμανικού Λαογραφικού Άτλαντα. Στο Πανεπιστήμιο της Βόννης δίδασκε ο καθηγ. Mathias Zender, ο οποίος είχε την επιστημονική διεύθυνση του Άτλαντα της Γερμανικής Λαογραφίας, όπως αναφέρθηκε ήδη. Ο Γ. Α. Μέγας δεν παραλείπει να επισημάνει το γεγονός ότι μέσω του εν λόγω προγράμματος κατέστη δυνατόν να συνδεθεί η ελληνική λαογραφία, από ερευνητική άποψη, με ένα πανευρωπαϊκό ερευνητικό σχέδιο:

«Ως γνωστόν, η λαογραφική έρευνα από τεσσαρακονταετίας χρησιμοποιεί γεωγραφικούς χάρτες, επί των οποίων δια συμβόλων σημειώνεται παραστατικώς η εξάπλωση των διαφόρων λαογραφικών φαινομένων εν τω χώρῳ· π.χ. των τύπων λαϊκών σπιτιών, των τύπων αρότρου και λοιπών εργαλείων κλπ.

Δια τον καταρτισμόν τοιούτων Λαογραφικών Ατλάντων ιδρύθησαν και λειτουργούν πολλαχού ειδικαί υπηρεσίαι, υφίσταται δε και Διεθνής

³⁰ Το έργο της σύνταξης, εκτύπωσης και αποστολής των ερωτηματολογίων στους χιλιάδες παραλήπτες και στην συνέχεια της υποδοχής και ταξινόμησης των συμπληρωμένων εντύπων ήταν τεράστιο, δεδομένου και του ολιγάριθμου προσωπικού που διέθετε το Κέντρο. Σκέψεις και σχέδια για αντίστοιχο εγχείρημα στην Ιρλανδία χώρα μικρότερου μεγέθους από την Ελλάδα με αξιόλογες λαογραφικές σπουδές, δεν ευοδώθηκαν λόγω των εγγενών δυσκολιών. Βλ. Mícheál Briody, *The Irish Folklore Commission 1935-1970: History, ideology, methodology*, FLS Helsinki, 2008, σ. 289, 376. DOI: <http://dx.doi.org/10.21435/sff.17>

Επιτροπή αποσκοπούσα τον συντονισμό των προσπάθειών και την λύσιν συναφών προβλημάτων δια τον καταρτισμόν Λαογραφικού Άτλαντος της Ευρώπης και των εγγύς αυτής κειμένων χωρών. Προς τούτο συνεκλήθησαν δύο προηγουμένως συνέδρια αντιπροσώπων των Ευρωπαϊκών χωρών, τρίτον δε συνέδριον συνήλθε την 11 Μαΐου 1970 εις Helsinki της Φινλανδίας.

Του συνεδρίου μετέσχον 35 αντιπρόσωποι εξ 20 χωρών της Ευρώπης. Εις τούτους παρεσχέθη φιλοξενία παρά της Φινλανδικής Οργανωτικής Επιτροπής του Συνεδρίου, αναλαβούσης τας δαπάνας της διαμονής των συνέδρων. Την Ακαδημία Αθηνών αντεπροσώπευσεν ο υπογράφων την κατωτέρω έκθεσιν.

Αι συζητήσεις διεξαχθείσαι επί τη βάσει των θεωρητικών, μεθοδικών και οργανωτικών αρχών, των καθορισθεισών κατά το 2ον Διεθνές Συνέδριον του 1966, είχαν ως αντικείμενον δύο θέματα: 1) το άροτρον και 2) τας περιοδικάς πυράς.

Την προπαρασκευήν και επεξεργασίαν του μεν πρώτου των θεμάτων τούτων είχεν από του 1966 αναλάβει ο καθηγητής του Πανεπιστημίου του Zagreb Branimir Bratanic, όστις διεδέχθη εις την προεδρίαν της Διεθνούς Επιτροπής του Άτλαντος τον Σουηδόν Sigurd Erixon, του δε δευτέρου ο καθηγητής του Πανεπιστημίου της Bonn Mathias Zender. Αμφότεροι παρουσίασαν εις το συνέδριον χαρτογραφικά δοκίμια (Probekarten) των θεμάτων, τα οποία ούτοι συνέταξαν επί τη βάσει των αποσταλέντων εις αυτούς χαρτών και υπομνημάτων παρά των λαογραφικών ιδρυμάτων, των συνεργαζομένων μετά της Συντονιστικής Επιτροπής του Ευρωπαϊκού Άτλαντος.

Εκ των κατατεθεισών υπό των συνέδρων εκθέσεων περί της πορείας των σχετικών με τον Άτλαντα εργασιών εν εκάστη χώρα και των γενομένων ανακοινώσεων κατεδείχθει, ότι πολλή και ικανοποιητική εργασία έχει εκασταχού συντελεσθή, εκρίθη δ' ότι τα διάφορα στοιχεία των λαογραφικών χαρτών επί εκάστου θέματος πρέπει να διασαφούνται απαιρητήτως δια σχετικών υπομνημάτων.

Ικανοποιητικός εκρίθη και ο προσκομισθείς υφ' ημών χάρτης των περιοδικών πυρών της Ελλάδος και των προ του 1923 υπό Ελλήνων κατοικούμενων περιοχών της Αν. Θράκης και Μικράς Ασίας, συνταχθείς υπό του Κέντρου Ερεύνης της Ελληνικής Λαογραφίας, υπό κλίμακα 1:1.000.000 επί τη βάσει των μέχρι της 20^{ης} Απριλίου 1970 απαντήσεων εις τα ημερολόγια αυτού.

Εις την σύνταξιν τούτου ειργάσθη μετ' εξαιρέτου ζήλου ο υπηρετών εν τω Κέντρω δημοδιδάσκαλος κ. Γρηγόριος Δημητρόπουλος βοηθούμενος υπό της γραφέως δος Ευφροσύνης Καλαβρουζιώτου.

Τελικώς απεφασίσθη, όπως οι κύριοι Bratanic και Zender συνεχίσουν τας εργασίας των δια την συμπλήρωσιν των χαρτογραφικών δοκιμίων των δύο πρώτων θεμάτων, ώστε να είναι έτοιμα προς εκτύπωσιν περί το

τέλος του 1971. Ανεκοινώθη δ' ότι η δαπάνη της εκτυπώσεώς των είναι εξησφαλισμένη. Προς τούτοις απεφασίσθη, όπως η προπαρασκευή δια την σύνταξιν ανάλογων χαρτών επί άλλων θεμάτων του Εθνολογικού Άτλαντος της Ευρώπης ανατεθή εις ερευνητάς ασχοληθέντας ειδικώς με έκαστον εξ αυτών. Τα θέματα ταύτα είναι:

1^{ον} Όργανα του θερισμού - Hojrup (Δανία) καί Vilkuņa (Φιλανδία),

2^{ον} αλωνισμός - Peesch (Γερμανία),

3^{ον} σπίτι - Bruk (Ρωσία) και Barabas (Ουγγαρία),

4^{ον} στέλεχος των Χριστουγέννων - Dias (Πορτογαλία),

5^{ον} χλοερός βλαστός των Χριστουγέννων - Bratanic (Κροατία).

Εγένετο συζήτησις και περί άλλων θεμάτων, αλλ' ο τελικός καθορισμός αυτών αφέθη δια το προσεχές Διεθνές Συνέδριον, το οποίον θα λάβη χώραν τον Αύγουστον 1972 εις Lulea της Σουηδίας.

Αι σημειωθείσαι μέχρι τούδε πρόοδοι εις την επιχείρησιν του Εθνολογικού Άτλαντος της Ευρώπης οφειλόμεναι εις τας ορθάς βάσεις, τας τεθείσας υπό των αναλαβόντων την σχετικήν πρωτοβουλίαν (S. Erixon, M. Zender, Br. Bratanic), εγγυώνται την επιτυχίαν του ανεληφθέντος επιστημονικού έργου, το οποίον προώριεται να συμβάλη εις την πρόοδον των λαογραφικών και εθνολογικών σπουδών εν Ευρώπη. Όθεν αποδεικνύεται ορθή η ληφθείσα προ 4ετίας απόφασις της Ακαδημίας Αθηνών, όπως παράσχη δια του Κέντρου Ερεύνης της Ελληνικής Λαογραφίας την συνεργασίαν της εις τον Εθνολογικόν Άτλαντα της Ευρώπης.

Η προθυμία, με την οποίαν κατά το πλείστον οι Έλληνες δημοδιδασκαλοι συνεμορφώθησαν προς τας εγκυκλίους της Ακαδημίας και του Υπουργείου Εθνικής Παιδείας (αρ. 55584/28.5.1969) παρέχει το εχέγγυον, ότι το ημέτερον Κέντρον Ερεύνης της Ελληνικής Λαογραφίας θα δυνηθή να συγκεντρώσει επαρκές υλικόν δια τον καταρτισμόν και των λοιπών χαρτών, των σχετικών με τα λοιπά θέματα του εθνολογικού Άτλαντος της Ευρώπης. Προς τούτο οργανώθη ειδικόν τμήμα εις το Κέντρον της Ελληνικής Λαογραφίας, το οποίο τελούν εις διηνεκή επαφήν και επικοινωνίαν με την Μόνιμον Διεθνή Επιτροπήν του Άτλαντος χρησιμοποιεί τα εφαρμοζόμενα και υπό των ξένων Ινστιτούτων του Άτλαντος τεχνικά μέσα. Το τμήμα τούτο ετέθη ήδη υπό την διεύθυνσιν του συντάκτου κ. Στέφ. Ημέλλου, όστις κατά τον χρόνο της εν Γερμανία μετεκπαιδεύσεως του παρηκολούθησεν εν Βόννη τας σχετικές εργασίας. Με την συνεργασίαν δ' αυτού ο χάρτης των περιοδικών πυρών των ελληνικών χωρών, εις τας οποίας περιελήφθη και η Ελληνικωτάτη Κύπρος, συνεπληρώθη και εξετυπώθη κατά τρόπον κριθέντα εξαίρετον. Ούτως εξησφαλίσθη η ελληνική παρουσία εις την πανευρωπαϊκήν αυτήν επιχείρησιν».³¹

³¹ Γ. Α. Μέγας, «Ανακοίνωσις. 3^{ον} Διεθνές συνέδριον προς έκδοσιν Εθνολογικού Άτλαντος της Ευρώπης εις Helsinki της Φιλανδίας (11-14 Μαΐου 1970)», Λαογραφία, τόμ. 27 (1971), σ. 339-341. Εκτενή παρουσίαση των εργασιών του διεθνούς Άτλαντα με βάση την διαθέσιμη τότε βιβλιογραφία δημοσίευσε ο Δημ. Β. Οικονομίδης,

Σημειωτέον, ότι ο Γ. Α. Μέγας είχε παρακολουθήσει τις εξελίξεις στην χαρτογράφηση των λαογραφικών φαινομένων που συνοπτικά περιγράφουμε στο παρόν κείμενο ήδη από την περίοδο των σπουδών του στην Γερμανία (1927-1929). Γενικότερα, διέθετε εποπτεία της διεθνούς λαογραφικής επιστημονικής δραστηριότητας διότι την παρακολουθούσε συστηματικά.³² Μεταπολεμικά, συμμετείχε σε διεθνή Συνέδρια σε ορισμένα από τα οποία συζητήθηκαν οι κατευθύνσεις της έρευνας σχετικά με τους Άτλαντες σε ευρωπαϊκό επίπεδο (όπως, για παράδειγμα, το Διεθνές Συνέδριο για την έρευνα των λαϊκών αφηγήσεων που πραγματοποιήθηκε στο Κίελο της Γερμανίας το 1959), ως μέλος της CIAP (από το 1957 και της SIEF στην συνέχεια),³³ αλλά και της ISFNR της οποίας οργάνωσε το 4^ο Διεθνές Συνεδριό της στην Αθήνα το 1964, όπως ήδη αναφέρθηκε παραπάνω.

Την πορεία των εργασιών του Άτλαντα και τα αποτελέσματά της μπορούμε να παρακολουθήσουμε από τα σχετικά δημοσιεύματα του Στεφάνου Ημέλλου, ο οποίος συμμετείχε στα συνέδρια του διεθνούς Άτλαντα κατά τα επόμενα έτη. Συγκεκριμένα στο 5ο Διεθνές Συνέδριον «προς έκδοσιν Εθνολογικού Άτλαντος της Ευρώπης» στο Visegrád της Ουγγαρίας (23-28 Σεπτεμβρίου 1974) όπου συμμετείχαν 40 αντιπρόσωποι από 34 χώρες της Ευρώπης υπό την προεδρία του καθηγητή Bratanic, στο οποίο συζητήθηκαν θέματα και προβλήματα χαρτογράφησης ως εξής:

1) των εργαλείων θερισμού (εισηγνται K. Vilkuina, Φιλανδία, J. O. Hojrup, Δανία, συνεισηγνται U. Bentzien, Αν. Γερμανία, Στέφ. Ημέλλος, και H. Klees, Λουξεμβούργον).

2) των μορφών του γυναικείου ενδύματος (εισηγήτρια S. Kovacevicova, Τσεχοσλοβακία, συνεισηγνται A. Nyman, Σουηδία, C. O. Danachair, Ιρλανδία).

3) των υλικών δομής της λαϊκής οικίας (εισηγνται J. Barabas, Ουγγαρία, S. Bruk, Σοβιετική Ένωση, συνεισηγνται R. A. Gailery, Β. Ιρλανδία, J. Vareka, Τσεχοσλοβακία).

4) των χρησιμοποιούμενων εις τας τροφάς λιπών (εισηγντης G. Wiegelmann, Δ. Γερμανία, συνεισηγνται I. Vladutiu, Ρουμανία, E. Kisban, Ουγγαρία).

5) του λίκνου (εισηγήτρια K. Csilléry, Ουγγαρία, συνεισηγνται E. Delitala, Ιταλία, J. J. Voskuil, Ολλανδία, T. Vuorela, Φιλανδία) και

«Λαογραφικός Άτλας», ό.π..

³² W. Puchner, «G. A. Megas», *Österreichische Zeitschrift für Volkskunde*, 31/80 (1977), σ. 155-163, Ευάγγ. Καραμανές, «Προσεγγίσεις του υλικού βίου κατά την περίοδο του Μεσοπολέμου: το Λαογραφικό Αρχείο», *Ο Νικόλαος Γ. Πολίτης και το Κέντρον Ερεύνης της Ελληνικής Λαογραφίας. Πρακτικά εθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου (4-7 Δεκεμβρίου 2003)* (γεν. επιμ. Αικ. Πολυμέρου-Καμπλάκη, επιμ. Παν. Ι. Καμπλάκης, Παρ. Ποτηρόπουλος), Δημοσιεύματα του Κέντρου Ερεύνης της Ελληνικής Λαογραφίας της Ακαδημίας Αθηνών αρ. 23, Αθήνα 2012, σ. 428-432.

³³ Μ. Γ. Βαρβούνης, *Ο Γεώργιος Α. Μέγας (1893-1976) και η επιστημονική οργάνωση των ελληνικών λαογραφικών σπουδών*, Θεσσαλονίκη 1916, σ. 36-38.

6) των αμαξών (κάρων) (εισηγητής A. Fenton, Σκωτία, συνεισηγνται H. Vakarelski, Βουλγαρία, J. Theuwissen, Βέλγιον, συνεργάτης του εθνογραφικού ινστιτούτου της Μόσχας)».³⁴

Οι εργασίες του Κέντρου Λαογραφίας για τους επιμέρους θεματικούς άτλαντες που εκπονούνταν στο πλαίσιο των εργασιών του κίνησαν το ενδιαφέρον των συνέδρων και του Προέδρου της Διεθνούς Επιτροπής και απέσπασαν επαινετικά σχόλια.

Στην 6η Διεθνή Σύνοδο για τον Εθνολογικό Άτλαντα της Ευρώπης και των γειτονικών χωρών, που οργανώθηκε από την Εταιρεία του Λαογραφικού Άτλαντα της Αυστρίας στις 19-24 Σεπτεμβρίου 1976 στο St. Polten της Αυστρίας, συμμετείχαν πάνω από 40 αντιπρόσωποι από 24 χώρες της Ευρώπης. Ο πρόεδρος της μονίμου Διεθνούς Επιτροπής του Άτλαντα Br. Bratanic επικέντρωσε την προσοχή του στον καταρτισμό Ευρωπαϊκού Άτλαντα με θέμα το άροτρο, ενώ παρουσιάστηκε και το έργο που επιτελέστηκε για την εκπόνηση του Άτλαντα για τις περιοδικές πυρές, την ευθύνη του οποίου είχε ο πρόεδρος του Γερμανικού Λαογραφικού Άτλαντα M. Zender. Κατά το εν λόγω Συνέδριο εκτέθηκαν στην αίθουσα των εργασιών του οι ήδη εκδοθέντες άτλαντες, μεταξύ των οποίων και ο ελληνικός.³⁵ Κατά τα επόμενα έτη, υπό τον συντονισμό της Διεθνούς Επιτροπής του Άτλαντος, συνεχίστηκαν οι εκδόσεις θεματικών εθνολογικών ατλάντων ευρωπαϊκών χωρών.³⁶

³⁴ Στέφ. Δ. Ήμελλος, «Ανακοίνωσις. 5^{ον} Διεθνές συνέδριον προς έκδοσιν Εθνολογικού Άτλαντος της Ευρώπης εις Visegrad της Ουγγαρίας, (23-28 Σεπτεμβρίου 1974)», *Λαογραφία*, τόμ. 29 (1974), σ. 371-373.

³⁵ Στέφ. Δ. Ήμελλος, «Ανακοίνωσις. 6^η Διεθνής Σύνοδος διά τον Εθνολογικόν Άτλαντα της Ευρώπης και των γειτονικών χωρών», *Λαογραφία*, τόμ. 30 (1975-1976), σ. 389-390. Επίσης M. Zender (Red.), *Forschungen zum Ethnologischen Atlas Europas und seiner Nachbarländer*. Band 1, Die Termine der Jahresfeier in Europa, Göttingen 1980, όπου δημοσιεύεται κείμενο του Στεφ. Δ. Ήμέλλου για τον Άτλαντα της Ελληνικής Λαογραφίας (σ. 20-23).

³⁶ Αναφέρουμε, ενδεικτικά: τον γερμανικό άτλαντα, *Atlas der deutschen Volkskunde, Neue Folge*, τόμ. 1-3 υπό την διεύθ. του M. Zender, τόμ. 4-5 υπό την διεύθ. του M. Zender και την συνεργασία των G. Grober-Glück και G. Wiegmann, τόμ. 6-7 υπό την διεύθ. του M. Zender και την συνεργασία των H. L. Cox, G. Grober-Glück και G. Wiegmann, 1958-1979, Marburg, Elwert. (Βλέπε και τον παλαιότερο *Atlas der deutschen Volkskunde*, τόμ. 1-6 υπό την διεύθ. των H. Harmjanz και E. Röhr, 1937-1939, Leipzig, Hierzel).

Τον ελβετικό, *Atlas der schweizerischen Volkskunde. Atlas de Folklore Suisse*. 1950 υπό την διεύθυνση των P. Geiger και R. Weiss. Στη συνέχεια υπό W. Escher, E. Liebl και A. Niederer. Bâle, Zürich, Société des traditions populaires και E. Rentsch Verlag. Για μια ενδιαφέρουσα προσωπική μαρτυρία σχετικά με την συνέχεια των εργασιών του Ελβετικού Άτλαντα από την Regina Bendix, καθηγήτρια Ευρωπαϊκής Εθνολογίας του Πανεπιστημίου του Γκέτινγκεν και πρώην πρόεδρο της SIEF (2001-2008), ως ασκούμενη φοιτήτρια στο Seminar für Volkskunde της Βασιλείας το καλοκαίρι του 1983, βλ. στο Regina F. Bendix, «Archived and Archival Culture. Ethnographic Reflections on Archival Habits», *Storia della Storiografia*, 68, 2/2015, σ. 155-156. Επίσης τον αυστριακό άτλαντα που υλοποιήθηκε κατά το χρονικό διάστημα

Ο *Άτλας της Ελληνικής Λαογραφίας* αποτελείται από 4 χάρτες που αφορούν τις περιοδικές πυρές, το ξύλινο άροτρο, τον ζυγό, και το σιδερένιο άροτρο. Κάθε χάρτης συνοδεύεται από υπόμνημα με ειδικά σύμβολα που αποτυπώνουν στο χώρο, όσον αφορά τις πυρές, την ημερομηνία του έτους που άναβαν κατά τόπους, για τα δε εργαλεία την διάδοση των διαφόρων μορφολογικών τύπων.

Η εκπόνηση του Λαογραφικού Άτλαντα (1966-1975) πραγματοποιήθηκε, όπως αναφέραμε, μέσω της εκτεταμένης χρήσης ερωτηματολογίων. Η χρήση διαφόρων μορφών ερωτηματολογίων για την συλλογή λαογραφικού υλικού έχει μακρά παράδοση στην ελληνική (και την διεθνή) λαογραφική έρευνα, που ξεκίνησε από τις περίφημες εγκυκλίους του Ν. Γ. Πολίτη την δεκαετία του 1880 και συνεχίστηκε από τον Στιλπ. Κυριακίδη και από τον Γ. Α. Μέγα.³⁷ Βεβαίως, η μελέτη θεμάτων του υλικού πολιτισμού χωρίς

των ετών 1959-1979. *Österreichischer Volkskundeatlas. Unter dem Patronat der Österreichischen Akademie der Wissenschaften Im Auftrage der Kommission für den Volkskundeatlas*. 1^{ος} τόμος: 1959, 1965 (2. Lieferung), 1968 (3. Lieferung), 1971 (4. Lieferung). 2^{ος} τόμος: 1974 (5. Lieferung), 1977 (6. Lieferung / 1. Teil), 1979 (6. Lieferung / 2. Teil). Συνοδεύεται από υπόμνημα 8 τόμων (I-VIII) που αναφέρεται στους χάρτες του 1977 και 1979.

Τον τσεχοσλοβακικό άτλαντα *Ethnographischer atlas*, επιμ. Josef Vareka, Hannah Laudova und Vratislav Smelhaus, Tschechoslowakische Akademie der Wissenschaften. Institut für Ethnographie und Folkloristik, 1978. Για την Ρουμανία: *The "Iron Gate" complex atlas*, Editura Academiei Republicii Socialiste Romania, χ.χ.ε., όπου και θέματα εθνολογίας (πίνακες LXXXI-CVI).

Για μια επισκόπηση των εργασιών στις επιμέρους χώρες κατά τα τέλη της δεκαετίας του 1970 όταν το πρόγραμμα βρισκόταν στην ώριμη περίοδό του, Br. Bratanic, «Ethnological cartography and Atlases» στο Jean Cuisenier (ed.), *Europe as a Cultural area*, Mouton Publishers, The Hague, Paris, New York, 1979, σ. 95-122.

³⁷ Δεδομένου ότι οι δυνατότητες για την πραγματοποίηση επιτοπίων ερευνών με την αποστολή ειδικευμένων επιστημόνων ήταν πολύ περιορισμένες ο Στίλπων Κυριακίδης, ως πρώτος Διευθυντής του Λαογραφικού Αρχείου από το 1918 ως το 1926 (αλλά και λίγο αργότερα ως καθηγητής της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης), στράφηκε στη σύνταξη οδηγιών προς τους ερασιτέχνες λαογράφους προκειμένου να τους καθοδηγήσει στη συλλογή λαογραφικού υλικού. Έτσι συνέταξε μία εγκύκλιο προς τους εκπαιδευτικούς για τη συλλογή λαογραφικής ύλης, το 1921, αλλά και τις «Οδηγίες», το 1927, όπου όμως η αναφορά στον υλικό βίο είναι περιορισμένη. Βλ. Στ. Π. Κυριακίδου, «Εγκύκλιος προς τους λειτουργούς της μέσης και δημοτικής εκπαίδευσης διά την συλλογήν λαογραφικής ύλης», *Λαογραφία*, τόμ. 8 (1921), σ. 236-239 και *Οδηγίαί διά την συλλογήν του δημώδους λαογραφικού και γλωσσικού υλικού*, Σύλλογος Μακεδονικών και Θρακικών Μελετών, Θεσσαλονίκη 1927. Η μέθοδος αυτή ήταν γνωστή καθώς ο Ν. Γ. Πολίτης ήδη από την δεκαετία του 1880, ως ανώτερος υπάλληλος του Υπουργείου Παιδείας, είχε απευθυνθεί με εγκυκλίους στους εκπαιδευτικούς ζητώντας τους να συλλέξουν λαογραφικό υλικό για συγκεκριμένα θέματα. Βλ. Αικ. Πολυμέρου-Καμνηλάκη, «Πηλιορείτικα παραμύθια από το Αρχείο του Ν. Γ. Πολίτη», *Πρακτικά Συνεδρίου «Λαϊκό Παραμύθι και Παραμυθάδες στην Ελλάδα*, Αθήνα 1995, σ. 49-56, όπου γίνεται εκτενής λόγος για τις σχέσεις των εκπαιδευτικών με τον Ν. Γ. Πολίτη. Είναι χαρακτηριστική η εγκύκλιος που απέστειλε, μέσω του Υπουργείου Παιδείας, στους εκπαιδευτικούς «της Μέσης και Δημοτικής Εκπαίδευσης» ο Διευθυντής του Λαογραφικού Αρχείου Γ. Α. Μέγας το 1938, με σκοπό την «συλλογήν των σωζομένων

κάποιας μορφής επιτόπια έρευνα από καταρτισμένους επιστήμονες παρουσιάζει ειδικότερα προβλήματα. Έτσι, για την εκπόνηση του Άτλαντα έγιναν, παραλλήλως, και συμπληρωματικές επιτόπιες έρευνες για την επιβεβαίωση στοιχείων για τα οποία τα ερωτηματολόγια παρουσίαζαν κενά ή οι πληροφορίες κρίθηκαν επισφαλείς. Σε ορισμένες περιπτώσεις η συλλογή του υλικού είχε γίνει κατά τρόπο ανομοιόμορφο. Ενώ δηλ. από την ελληνική επικράτεια συγκεντρώθηκε άφθονο υλικό με τα ερωτηματολόγια, το υλικό που προέρχεται από ελληνικές περιοχές εκτός του ελληνικού κράτους ή από προσφυγικούς ελληνικούς πληθυσμούς της Μικράς Ασίας, του Πόντου κ.α. συγκεντρώθηκε, από δημοσιευμένο ή αδημοσίευτο σε χειρόγραφα ευρύτερο υλικό και σπανιότερα μόνο, με ερωτηματολόγια. Ακόμη το υλικό της Κύπρου είναι δειγματοληπτικό.³⁸

Εκτός από το Λεύκωμα του Άτλαντα, που εκδόθηκε το 1975, πρέπει να επισημάνουμε την σημασία του πρωτογενούς υλικού των ερωτηματολογίων τα οποία αποτελούν μια πολύτιμη πηγή για πληθώρα ζητημάτων. Περιέχουν πληροφορίες – συχνά άνισες όσον αφορά την ποιότητά τους – αλλά οργανωμένες με συστηματικό τρόπο, οι οποίες αναφέρονται:

- στο ιδιοκτησιακό καθεστώς των γαιών πριν το 1920 και στην κοινωνική οργάνωση της παραγωγής,
- στο άροτρο και στον ζυγό (μορφολογία, κατασκευή),
- στις τεχνικές του οργώματος και της σποράς,
- στον θερισμό και αλωνισμό των δημητριακών (εργαλεία, τεχνικές, κοινωνική οργάνωση της παραγωγής και κατανομή της εργασίας κατά φύλα, τραγούδια και εθιμικές πρακτικές).

παρά τω λαώ μύθων και παραμυθίων». Το υλικό που συνέλεξαν μαθητές «των τριών ανωτέρων τάξεων του δημοτικού και των τριών κατωτέρων τάξεων του γυμνασίου» δικαίωσε την πρωτοβουλία του. Βλ. σχετικά Γ. Α. Μέγας [Διευθυντής του Λαογραφικού Αρχείου], «Εκθέσεις Πεπραγμένων. Β΄. Κατά το έτος 1938», *Επετηρίς του Λαογραφικού Αρχείου*, έτος 1^ο (1939), σ. 155. Κατά τα χρόνια που ακολούθησαν συντάχθηκαν συστηματικά ερωτηματολόγια όπως τα *Ζητήματα Ελληνικής Λαογραφίας* του Γ. Α. Μέγα, (Ανατύπωση), *Οδηγία προς συλλογήν λαογραφικής ύλης* του Γ. Κ. Σπυριδάκη και ο *Παραδοσιακός υλικός βίος του ελληνικού λαού (Ερωτηματολόγιο)* των Στεφ. Δ. Ημέλλου και Αικ. Πολυμέρου-Καμηλάκη, τα οποία άσκησαν μεγάλη επίδραση στην καταγραφή των φαινομένων του παραδοσιακού πολιτισμού: Γ. Α. Μέγας, *Ζητήματα Ελληνικής Λαογραφίας* (Ανατύπωση) [των τριών τευχών-ανατύπων από την Επετηρίδα του Λαογραφικού Αρχείου, 1939-1949], Ακαδημία Αθηνών, Αθήναι 1975, Γ. Κ. Σπυριδάκης, «Οδηγία προς συλλογήν λαογραφικής ύλης» *Επετηρίς του Λαογραφικού Αρχείου*, τόμ. 13 και 14 (1960-1961), σ. 73-147, Στέφ. Δ. Ήμελλος – Αικ. Πολυμέρου-Καμηλάκη, *Παραδοσιακός υλικός βίος του ελληνικού λαού (Ερωτηματολόγιο)*, Ακαδημία Αθηνών, Δημοσιεύματα του Κέντρου Ερεύνης της Ελληνικής Λαογραφίας, Αθήνα 1983. Βλ. επίσης, Αικ. Πολυμέρου-Καμηλάκη, «Λαϊκός υλικός βίος και πολιτισμός (Προβλήματα και απόψεις)», στο *Επιστημονικές Ανακοινώσεις* (22-30 Νοεμβρίου 1979), Ακαδημία Αθηνών, Σύλλογος Επιστημονικού Προσωπικού, Αθήνα 1984, σ. 93-104.

³⁸ Στέφ. Δ. Ήμελλος, «Ο Άτλας της Ελληνικής Λαογραφίας και οι χειμερινές περιοδικές πυρές στο βορειοελλαδικό χώρο», *Επετηρίς του Κέντρου Ερεύνης της Ελληνικής Λαογραφίας*, τόμ. 25 (1977-1980), σ. 3-12.

• στις ετήσιες πυρές (τοποθέτηση μέσα στο ημερολογιακό έτος, κατανομή της εργασίας κατά ηλικία και φύλο, περιγραφή του δρώμενου).

Το 2008, σαράντα και πλέον έτη μετά την απόφαση του Κέντρου Λαογραφίας της Ακαδημίας Αθηνών να πραγματοποιήσει την σχετική έρευνα (1966) και τριάντα τρία από την έκδοση του λευκώματος του (1975), ο Άτλαντας της Ελληνικής Λαογραφίας κυκλοφορήθηκε σε ψηφιακή μορφή (DVD). Το ψηφιακό μέσο χωρίς να αναιρεί τους αρχικούς σκοπούς της δημιουργίας του, του προσέδωσε και νέες διαστάσεις. Αυτές σχετίζονται κυρίως με την δυνατότητα εύκολης πρόσβασης στις πληροφορίες του Λαογραφικού Άτλαντα τα αντίτυπα του οποίου είχαν άλλωστε εξαντληθεί από καιρό, με τρόπο φιλικό προς το ευρύ κοινό και ελκυστικό στις νεότερες γενιές, που είναι εξοικειωμένες με την ψηφιακή τεχνολογία. Οι χρήστες της πολυμεσικής αυτής εφαρμογής μπορούν, με την βοήθεια ψηφιακού υπομνήματος, να πλοηγηθούν στο περιεχόμενό της, δηλ. στην χαρτογραφική αποτύπωση του τόπου και χρόνου τέλεσης των περιοδικών πυρών, τους τύπους του ξύλινου αρότρου, του ζυγού και του σιδερένιου αρότρου αλλά και σε συνοδευτικά δημοσιευμένα κείμενα επιστημόνων, που συμμετείχαν στην εκπόνηση του Άτλαντα. Επιπλέον ο ψηφιακός Άτλαντας εμπλουτίστηκε με νέο περιεχόμενο. Συγκεκριμένα παρουσιάζεται το λαϊκό εορτολόγιο στον κύκλο του έτους, το οποίο ξεκινά την πρώτη Σεπτεμβρίου και κλείνει με την τελευταία μέρα του Αυγούστου (κλειδοχρονιά). Η εθιμολογία των εορτών παρουσιάζεται με την παράθεση επιλεγμένου ανέκδοτου υλικού (κείμενα, φωτογραφίες, μουσική) από το αρχείο του Κέντρου Λαογραφίας και κατατοπιστικά επιστημονικά κείμενα που καλύπτουν όλο το εορτολόγιο. Παρέχεται η δυνατότητα αναζήτησης πληροφοριών με βάση τον τόπο στον οποίο αναφέρεται το υλικό μέσα από έναν εκτενή κατάλογο επιλεγμένων γεωγραφικών τόπων, για τους οποίους το Αρχείο του Κέντρου Λαογραφίας διέθετε εθνογραφικά στοιχεία. Ο ψηφιακός Άτλας δημιουργήθηκε ως μέρος του υποέργου «Ανάπτυξη Εφαρμογής πολυμέσων Λαϊκού Πολιτισμού», που υλοποιήθηκε στο πλαίσιο του έργου του Γ' ΚΠΣ «Ανάπτυξη Εθνικού Κέντρου Τεκμηρίωσης του Λαϊκού Πολιτισμού» του Κέντρου Ερεύνης της Ελληνικής Λαογραφίας της Ακαδημίας Αθηνών, το οποίο ήταν ενταγμένο στο Επιχειρησιακό πρόγραμμα «Κοινωνία της Πληροφορίας».³⁹ Εκατοντάδες αντίτυπά του

³⁹ «Άτλας της Ελληνικής Λαογραφίας», Ψηφιακή εφαρμογή (DVD) που αναπτύχθηκε στο πλαίσιο του υποέργου «Ανάπτυξη εφαρμογής πολυμέσων λαϊκού πολιτισμού» του Έργου «Ανάπτυξη Εθνικού Κέντρου Τεκμηρίωσης του Λαϊκού Πολιτισμού» του Επιχειρησιακού Προγράμματος «Κοινωνία της Πληροφορίας», επιστημ. υπεύθυνη Αικατερίνη Πολυμέρου-Καμπλάκη, επιμέλεια Ευάγγελος Καραμανές, Αθήνα 2008. Στην εν λόγω εφαρμογή συμπεριλαμβάνεται σύντομη ενημερωτική εισαγωγή, που αναφέρεται στην ιστορία, τους σκοπούς και το έργο του Κέντρου Λαογραφίας. Επίσης, κρίθηκε σκόπιμο να συμπεριληφθούν τα δύο κύρια Ερωτηματολόγια του Κέντρου Λαογραφίας (*Ζητήματα Ελληνικής Λαογραφίας* του Γ. Α.

διανεμήθηκαν μέσω του Υπουργείου Παιδείας στις μονάδες τις Πρωτοβάθμιας και Δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης μετά από σχετική έγκριση του περιεχομένου του από το Παιδαγωγικό Ινστιτούτο.

Η ταχύτατη εξέλιξη της ψηφιακής τεχνολογίας επέβαλε, λίγα χρόνια μετά την πρώτη έκδοση του Άτλαντα σε ψηφιακή μορφή, την «μετάπτωση» του συνόλου των δεδομένων σε νέο λογισμικό, το οποίο διαθέτει δυνατότητα ενημέρωσης με νέα στοιχεία και προβολής του περιεχομένου στο διαδίκτυο. Έτσι με την ευκαιρία του έργου «Εθνικό δίκτυο ψηφιακής τεκμηρίωσης της άυλης και υλικής πολιτιστικής κληρονομιάς» στο πλαίσιο του Επιχειρησιακού Προγράμματος «Ψηφιακή Σύγκλιση», κατά τα έτη 2013-2015 (με επιστημονικούς υπεύθυνους την τ. διευθύντρια του Κέντρου Αικατερίνη Πολυμέρου-Καμνηλάκη και τον γράφοντα) το ψηφιακό περιεχόμενο παραμετροποιήθηκε εκ νέου, ενημερώθηκε, εμπλουτίστηκε, και «πέρασε» σε εφαρμογή διαχείρισης Drupal, ένα αρθρωτό σύστημα διαχείρισης περιεχομένου (Content Management System, CMS) ανοικτού/ελεύθερου λογισμικού, όπως και το σύνολο του ψηφιακού περιεχομένου της διαδικτυακής πύλης kentrolaografias.gr.

Κατά τις δεκαετίες του 1970 και 1980 πραγματοποιήθηκαν συνθετικοί απολογισμοί της εκτέλεσης των επιμέρους εθνικών ή περιφερειακών προγραμμάτων για την εκπόνηση του Ευρωπαϊκού Άτλαντα από συντελεστές του προγράμματος⁴⁰ ενώ, παράλληλα, η εθνοχαρτογραφία δέχτηκε, ως μέθοδος, εξαιρετικά αρνητική κριτική και χαρακτηρίστηκε συχνά ως απλουστευτική ή και απλοϊκή ή ακόμη και ως αντιπαραγωγική, από την άποψη ότι απαιτούσε μεγάλη κινητοποίηση ανθρώπων και

Μέγα και Παραδοσιακός Υλικός Βίος του ελληνικού λαού. Ερωτηματολόγιο των Στεφ. Δ. Ημέλλου – Αικ. Πολυμέρου-Καμνηλάκη) σε ψηφιακή μορφή. Για το έργο βλ. Ανάπτυξη Εθνικού Κέντρου Τεκμηρίωσης του Λαϊκού Πολιτισμού στο πλαίσιο του Επιχειρησιακού Προγράμματος «Κοινωνία της Πληροφορίας» / *Developing a National Documentation Centre for Popular Culture. "Information Society" Operational Program*, κείμενα Αικατερίνη Πολυμέρου-Καμνηλάκη, επιμ. κειμένων και ύλης Ευάγγελος Καραμανές, ΚΕΕΛ, Αθήνα 2008, σ. 24 (αναδημοσίευση στην Επετηρίδα του ΚΕΕΛ, 31-32 (2004-2008), σ. 625-648).

Βλ. Ευάγγελος Καραμανές, «Διαχείριση ψηφιακού πολιτιστικού αποθέματος και δημιουργία λαογραφικών ψηφιακών εφαρμογών: όροι της διατήρησης και της μεταβίβασης της λαογραφικής κληρονομιάς στην εποχή του διαδικτύου», στο *Λαογραφία*, τόμ. ΜΒ' (42) 2010-2012, Πρακτικά Πανελληνίου Συνεδρίου «1909-2009, 100 Χρόνια Ελληνικής Λαογραφίας», Πανεπιστήμιο Αθηνών, 11-13 Μαρτίου 2009, Ελληνική Λαογραφική Εταιρεία, Πανεπιστήμιο Αθηνών, Αθήνα 2013, σ. 407-422.

⁴⁰ Robert Wildhaber, «Folk atlas Mapping», στο Richard Dorson (dir.), *Folklore and Folklife, an Introduction*, Chicago 1972, σ. 479-496. Br. Bratanic, «Ethnological cartography and Atlases», όπ., Heidi Gansohr-Meinell «Fragen an das Volk», *der Atlas der deutschen Volkskunde 1928-1945, ein Beitrag zur Geschichte einer Institution*, Würzburg 1993. Johannes Voskuil, «Les limites de la méthode cartographique», *Ethnocartographie en Europe*, numéro spécial de la revue *Technologies, Idéologies, Pratiques (TIP)*, Aix-en-Provence 1982-1983, σ. 105-116 (Actes de la Table Ronde internationale «Bilan et perspectives de la cartographie ethnologique en Europe», tenue à Aix-en-Provence les 25, 26 et 27 novembre 1982).

πόρων για ένα αποτέλεσμα όχι ανάλογο της επίπονης προσπάθειας που καταβαλλόταν.⁴¹ Δεν υπάρχει εδώ χώρος να παρουσιάσουμε τις κυριότερες απόψεις εκείνων που στάθηκαν κριτικά απέναντι στο εγχείρημα σε διεθνές επίπεδο, οι οποίες είναι γνωστές στους ειδικούς,⁴² ή πολύ περισσότερο, την δικαιολογημένη καχυποψία της επιστημονικής κοινότητας απέναντι στην χαρτογραφία, η οποία χρησιμοποιήθηκε ευρέως από τα εθνικά κράτη για την διεκδίκηση εδαφών και την «νομιμοποίηση» κατακτήσεων. Θα σημειώσω όμως ότι, όσον αφορά το θέμα του παρόντος κειμένου, η πιο ουσιαστική αποτίμηση αλλά και κριτική ως προς τις επιστημονικές επιλογές του προγράμματος του Ευρωπαϊκού Εθνολογικού Άτλαντα, ασκήθηκε, εξ όσων γνωρίζω, από τους ίδιους τους συμμετέχοντες σε αυτό, και ειδικότερα για τον Άτλαντα της Ελληνικής Λαογραφίας από τον εκδότη του, Στέφανο Ήμελλο:

«Τα πλεονεκτήματα της μεθόδου αυτής [της χαρτογραφικής], που χρησιμοποιεί επίσης η Γλωσσολογία και άλλοι ποικίλοι επιστημονικοί κλάδοι, έχουν ήδη επισημανθεί από πολλούς. Με τη μέθοδο αυτή μπορεί κανείς κατά τρόπο πολύ πρακτικό να διαπιστώσει την ύπαρξη των φαινομένων και να παρακολουθήσει την αφετηρία του, τις οδούς διάδοσής των, τις διαβαθμίσεις των, την αλληλεξάρτηση των κ.ά., πέρα δε από αυτά, λόγω των κοινών κανόνων που επιδιώκεται να διαμορφωθούν, διευκολύνεται πολύ η διεθνής συνεννόηση και συνεργασία.

Μερικοί από τους ειδικούς, κυρίως των χωρών της Ευρώπης πλην ίσως της Αγγλίας και της Γαλλίας, φθάνουν στο σημείο να θεωρήσουν τους λαογραφικούς Άτλαντες όχι απλώς ως επιστημονικό μέσο ή όργανο, αλλά ως πηγή. Πιστεύουν δε ότι μερικά φαινόμενα, ιδίως από τον υλικό βίο του λαού, είναι αδύνατο να ερμηνευθούν χωρίς αυτούς. Για πολλούς όμως, και εγώ μου επιτραπή να πω ότι και εγώ ανήκω σε αυτούς, ανακύπτει πάντοτε το ερώτημα, τι αναμένει κανείς ή τι πρέπει να αναμένει από ένα λαογραφικό Άτλαντα, που πρέπει να συνοδεύεται πάντοτε από σχετικό υπόμνημα. Είναι βέβαιο ότι από την εργασία αυτή δεν πρέπει να απαιτηθεί κανείς τη λύση όλων των επιθυμητών προβλημάτων. Ούτε μπορεί κανείς με τη χαρτογραφική μέθοδο να καταργήσει όλους τους άλλους τρόπους

⁴¹ Για τον Άτλαντα της Γερμανικής Λαογραφίας βλ. την κριτική προσέγγιση του H. Bausinger, *Volkskunde ou l'ethnologie allemande*, Editions de la M.S.H., Paris 1993, σ. 151, 273, 295-297. Επίσης, F. Schmoll, *Die Vermessung der Kultur: der "Atlas der deutschen Volkskunde" und die Deutsche Forschungsgemeinschaft 1928-1980*, Stuttgart 2009.

Αναφέρω ακόμη την τεκμηριωμένη κριτική του Γάλλου εθνολόγου Christian Bromberger, «Des cartes ethnologiques : pourquoi faire?», *Terrain* [En ligne], 3, octobre 1984, σ. 84-87, <http://journals.openedition.org/terrain/2819>, DOI : 10.4000/terrain.2819. Επίσης του ιδίου «L'Ethnocartographie. D'une cartographie d'inventaire à une cartographie d'invention» στο *Antropologia Cultural (Actes du IIe Congrès mondial Basque*, vol. 6), San Sebastian 1988, σ. 83-103, <https://core.ac.uk/download/pdf/11496535.pdf>

⁴² Ενδεικτικά, Christian Bromberger, «L'Ethnocartographie...», *ό.π.*, σ. 85-87, 99.

προσεγγίσεως ενός φαινομένου. Γενικώς θα μπορούσε κανείς να πει ότι και η μέθοδος αυτή είναι ένας από τους σημαντικούς τρόπους εξετάσεως των λαογραφικών φαινομένων ή καλύπτεται ένα μέρος από την ευρύτερη μέθοδο της λαογραφικής έρευνας, που μπορεί να είναι ανάλογα ιστορικοφιλολογική, ψυχολογική, κοινωνιολογική κλπ. ή όλα μαζί».⁴³

Σε κείμενό του, που χρονολογείται στο 1984, γράφει σχετικά με την μελέτη του υλικού πολιτισμού και την χρησιμότητα της χαρτογραφικής μεθόδου:

«Πρώτα πρώτα πρέπει να αναφέρω ότι ο λεγόμενος παραδοσιακός υλικός βίος προκαλεί όλο και περισσότερο το ενδιαφέρον των ερευνητών του λαϊκού πολιτισμού σε πανευρωπαϊκή κλίμακα – για να μην πω σε παγκόσμια – και εννοώ και τη δυτική και την ανατολική Ευρώπη. Οι διαπιστώσεις μου αυτές προέρχονται, εκτός των άλλων, από τις παλαιότερες συμμετοχές μου στις εργασίες και τα συνέδρια του Εθνολογικού Άτλαντα της Ευρώπης. Αν επισκοπήση κανείς τα θέματα στα οποία αναφέρονται οι εργασίες των συνεδρίων αυτών, θα διαπιστώσει «του λόγου το αληθές», αφού στη συντριπτική πλειοψηφία των αναφέρονται σε θέματα της παραδοσιακής υλικής ζωής. Ποιους σκοπούς εξυπηρετεί η πανευρωπαϊκή αυτή επιχείρηση που τα τελευταία χρόνια μαστίζεται δυστυχώς από κρίση, έχω και άλλοτε αναφέρει και γράψει. Συνοπτικά η προσπάθεια αυτή ανταποκρίνεται σε μία επιστημονική απαίτηση της Λαογραφίας να ερευνήσει το που των φαινομένων και των πραγμάτων, που κατακτά διεθνώς όλο και περισσότερο έδαφος σε βάρος, ας μου επιτραπεί να πω, του πότε, που ήταν στο παρελθόν και εξακολουθεί βέβαια ακόμη να είναι και σήμερα ζήτημα θεμελιακής σημασίας για τη Λαογραφία, αφού συνδέεται άμεσα με την ιστορικοφιλολογική της μέθοδο. Η πρώτη ερώτηση: «που» συνδέεται κυρίως με τη χαρτογραφική μέθοδο, με την οποία επιδιώκεται η χαρτογραφική παρουσίαση διαφόρων στοιχείων και φαινομένων, όπως τύπων σπιτιών, γεωργικών εργαλείων κλπ. με διάφορα σύμβολα, με άλλα λόγια η δημιουργία χαρτών-Ατλάντων, στους οποίους σημειώνεται η γεωγραφική κατανομή και διάδοσή των. Με τη μέθοδο αυτή μπορεί κανείς κατά τρόπο πολύ πρακτικό να διαπιστώσει την ύπαρξη φαινομένων και να παρακολουθήσει την αφετηρία των, τις οδούς διαδόσεως των, τις διαβαθμίσεις των, κλπ. Από τις συζητήσεις που κατά καιρούς έχουν γίνει διαπιστώθηκε ότι με την παρουσίαση θεμάτων από τον υλικό βίο, λόγω των κοινών κανόνων που επιδιώκεται το να διαμορφωθούν, διευκολύνεται πολύ η διεθνής συνεννόηση και συνεργασία. Το χειροπιαστό αντικείμενο του υλικού βίου

⁴³ Στέφ. Δ. Ήμελλος, «Ο Άτλας της Ελληνικής Λαογραφίας και οι χειμερινές περιοδικές πυρές στο βορειοελλαδικό χώρο», *Επετηρίς του Κέντρου Ερεύνης της Ελληνικής Λαογραφίας*, τόμ. 25 (1977-1980), σ. 4 (δημοσιευμένο επίσης στο *Λαογραφικά Ποικίλα*, τόμ. Γ', Αθήνα 1994, σ. 7-19). <http://editions.academyofathens.gr/epetirides/xmlui/handle/20.500.11855/231>

φαίνεται καταλληλότερο σε μία τέτοια προσπάθεια από το αφηρημένο στοιχείο, όπως ένας μύθος, ένα τραγούδι κ.ά.»⁴⁴

Όμως, όπως φαίνεται, δεν ήταν η αρνητική κριτική, παλαιότερη και νεότερη, που έδωσε τέλος στο μεγάλο ερευνητικό εγχείρημα αλλά η εναλλαγή των επιστημονικών γενεών κατά την δεκαετία του 1980. Κατά το 13ο Διεθνές Συνέδριο της SIEF, το οποίο πραγματοποιήθηκε στις 26-30 Μαρτίου 2017 στο Γκέτινγκεν της Γερμανίας με γενικό θέμα «Ways of Dwelling. Crisis, Craft, Creativity» οργανώθηκε ειδική συνεδρία με θέμα «Ethnocartografy revisited», όπου συζητήθηκε μεταξύ άλλων και η ιστορία του Εθνολογικού Άτλαντα της Ευρώπης, κυρίως κατά την ώριμη περίοδο του σχεδίου, δηλ. μετά το Συνέδριο του Ζάγκρεμπ το 1966. Από τον Jiri Woitsch της Τσεχικής Ακαδημίας Επιστημών παρατηρήθηκε ότι το δίκτυο του Άτλαντα στηριζόταν σε μεγάλο μέρος όχι σε θεσμικές εθνικές επιτροπές (οι οποίες πρέπει να παρατηρήσουμε ότι στο πλαίσιο της CIAP και της SIEF υπήρξαν αποδεδειγμένα δυσλειτουργικές) αλλά σε προσωπικές φιλίες των κύριων συντελεστών του εγχειρήματος.⁴⁵ Έτσι ο θάνατος ή η συνταξιοδότηση επιστημόνων όπως ο S. Erixon, ο J. Dias (1907-1973), ο Br. Bratanić (1910-1986) κ.ά. επέφερε πλήγματα στην συνέχιση και τον εκσυγχρονισμό του επιστημονικού σχεδίου. Η εναλλαγή και η «σύγκρουση» των επιστημονικών γενεών οδήγησε στο τέλος του εγχειρήματος.

Σήμερα έχουν επικρατήσει πιο ψυχραιμές κρίσεις για το πρόγραμμα του Ευρωπαϊκού Άτλαντα, στις οποίες έχει αφομοιωθεί η κριτική που ασκήθηκε στο έργο και στην εθνοχαρτογραφική μέθοδο γενικότερα, ενώ αναγνωρίζεται διεθνώς, εξ όσων είμαι σε θέση να γνωρίζω, η αξία του πολύτιμου εθνογραφικού υλικού των ερωτηματολογίων και των επιτοπίων ερευνών που πραγματοποιήθηκαν σε όλη σχεδόν την Ευρώπη στη βάση του εν λόγω σχεδίου και φυλάσσεται στα αρχεία των Πανεπιστημίων και των Ερευνητικών Κέντρων που συμμετείχαν. Στο προαναφερθέν συνέδριο της SIEF παρουσιάστηκαν ιστορικές προσεγγίσεις του ερευνητικού προγράμματος από την πλευρά διαφόρων χωρών (Λετονία, Κροατία), ενώ συζητήθηκε το κατά πόσο είναι δυνατή η χρήση σύγχρονων ψηφιακών εφαρμογών εθνογραφικής χαρτογράφησης (GIS) καθώς και του διαδικτύου, ειδικότερα όσον αφορά τις ανθρωπιστικές επιστήμες (digital humanities), καθώς και για το αν και σε ποιο βαθμό μπορεί να επηρεάσει ή να ανανεώσει την εθνοχαρτογραφία. Παρουσιάστηκαν μάλιστα ενδιαφέρουσες και καινοτόμες σχετικές διαδικτυακές ψηφιακές εφαρμογές

⁴⁴ Στέφ. Δ. Ήμελλος, «Υλικός βίος και μουσεία» στο *Λαογραφικά Ποικίλα*, τόμ. Γ', Αθήνα 1994, σ. 260-261. Πρώτη δημοσίευση: Πρακτικά πρώτης συνάντησης για τα Λαογραφικά Μουσεία της Ελλάδας, Μύκονος 7-9 Σεπτεμβρίου 1984, σ. 20-26.

⁴⁵ Βλ. το αναλυτικό πρόγραμμα της Συνεδρίας και τις περιλήψεις των ανακοινώσεων στην ιστοσελίδα του Συνεδρίου <http://www.nomadit.co.uk/sief/sief2017/panels.php5#4987>. Επίσης βλ. σχετικά δημοσιεύματα στην ακαδημαϊκή ιστοσελίδα ενός εκ των δύο υπευθύνων της συνεδρίας J. Woitsch, <http://cas-cz.academia.edu/JWoitsch>

που εκπονήθηκαν στην Ουγγαρία⁴⁶ και την Πολωνία.⁴⁷

Από την πλευρά του Κέντρου Λαογραφίας της Ακαδημίας Αθηνών, ως διευθύνων, είχα την ευκαιρία στο εν λόγω συνέδριο της SIEF στο Γκέτινγκεν, όπως και δύο χρόνια νωρίτερα σε εκείνο του Ζάγκρεμπ (2013) και προσφάτως στο Σαντιάγο ντε Κομποστέλα (2019) να παρουσιάσω την εξέλιξη των εργασιών του Κέντρου Λαογραφίας στον τομέα της ψηφιοποίησης των αρχείων και συλλογών του και της δημιουργίας ψηφιακών εφαρμογών σε επιμέρους συνεδρίες, σχετικές με τα λαογραφικά αρχεία, αποσπώντας ιδιαιτέρως ευμενή σχόλια από τους ξένους συναδέλφους.⁴⁸ Θα κλείσω με μια ευχή, που είχα εκφράσει και πριν λίγα χρόνια, δηλ. ότι η δυσμενέστατη οικονομική κατάσταση στην οποία έχει περιέλθει η χώρα και η συνακόλουθη υποχρηματοδότηση της έρευνας – σε αυτό συμβάλλει και η σχετική άγνοια εκ μέρους των εκάστοτε πολιτικών ηγεσιών της σπουδαιότητας των ειδικότερων θεμάτων στα οποία αναφέρθηκα – δεν θα οδηγήσει τις ερευνητικές αρχειακές υποδομές στο περιθώριο των εξελίξεων, δεδομένου ότι η πρόοδος στον τομέα της ψηφιακής τεχνολογίας είναι ταχύτατη.⁴⁹ Η ερευνητική εργασία για να είναι αποδοτική, ειδικότερα κατά τον προγραμματισμό των ερευνητικών ιδρυμάτων, πρέπει να χαρακτηρίζεται από αδιάκοπη συνέχεια σε ότι αφορά τον σχεδιασμό και την υλοποίηση των επιμέρους εγχειρημάτων. Ειδικότερα, από τις μακρόχρονες εργασίες και την ενεργητική παρουσία του Στεφάνου Ημέλλου για την εκπόνηση του Άτλαντα της Ελληνικής Λαογραφίας στο Κέντρο Λαογραφίας, έχουμε να διδαχθούμε πολλά και σ' αυτόν τον τομέα.

⁴⁶ Για το ουγγρικό πρόγραμμα «Geographic Information System of Traditional Folk Culture (1750 - 1900) (Gistralik) βλ. <https://gistralik.muni.cz/en/index.html>

⁴⁷ Για τον ψηφιακό Πολωνικό Εθνογραφικό Άτλαντα (Polish Ethnographic Atlas) βλ. www.archiwumpae.us.edu.pl

⁴⁸ Επίσης, κατά το διεθνές συνέδριο με θέμα «Από την επιτόπια έρευνα στο αρχείο: τα λαογραφικά και εθνολογικά αρχεία ως πόλοι έρευνας, εκπαίδευσης και πολιτισμού» / «Du terrain à l'archive: les archives de folklore et d'ethnologie en tant que rôles de recherche, d'éducation et de culture», που πραγματοποιήθηκε με μεγάλη επιτυχία στην Ακαδημία Αθηνών στις 14-16 Σεπτεμβρίου 2018, με αφορμή την συμπλήρωση 100 χρόνων από την ίδρυση του Λαογραφικού Αρχείου (τώρα Κέντρου Λαογραφίας) της Ακαδημίας Αθηνών, παρουσιάστηκαν πολλές διαστάσεις του έργου του Κέντρου και επιχειρήθηκε συγκριτική και κριτική προσέγγιση των μεθόδων και των πρακτικών συλλογής του λαογραφικού υλικού και των επιτοπίων εθνογραφικών-εθνολογικών ερευνών στον ευρωπαϊκό χώρο από τον 19ο αιώνα έως τις ημέρες μας, όπως και των πρακτικών αρχειοθέτησης του συναφούς υλικού. Το Συνέδριο οργανώθηκε σε συνεργασία με την γαλλόφωνη ομάδα εργασίας της SIEF και το δίκτυο EURETHNO. Τα πρακτικά του συνεδρίου έχουν εκδοθεί (2019).

⁴⁹ Ευάγγελος Καραμανές, «Κινηματογραφικές καταγραφές στο πλαίσιο των λαογραφικών αποστολών του Κέντρου Λαογραφίας. Συμβολή στην μελέτη της ιστορίας του Λαογραφικού Αρχείου / Κέντρου Ερεύνης της Ελληνικής Λαογραφίας της Ακαδημίας Αθηνών», *Επετηρίς του Κέντρου Ερεύνης της Ελληνικής Λαογραφίας της Ακαδημίας Αθηνών*, τόμ. 33-34 (2009-2013), Αθήνα 2016, σ. 542.

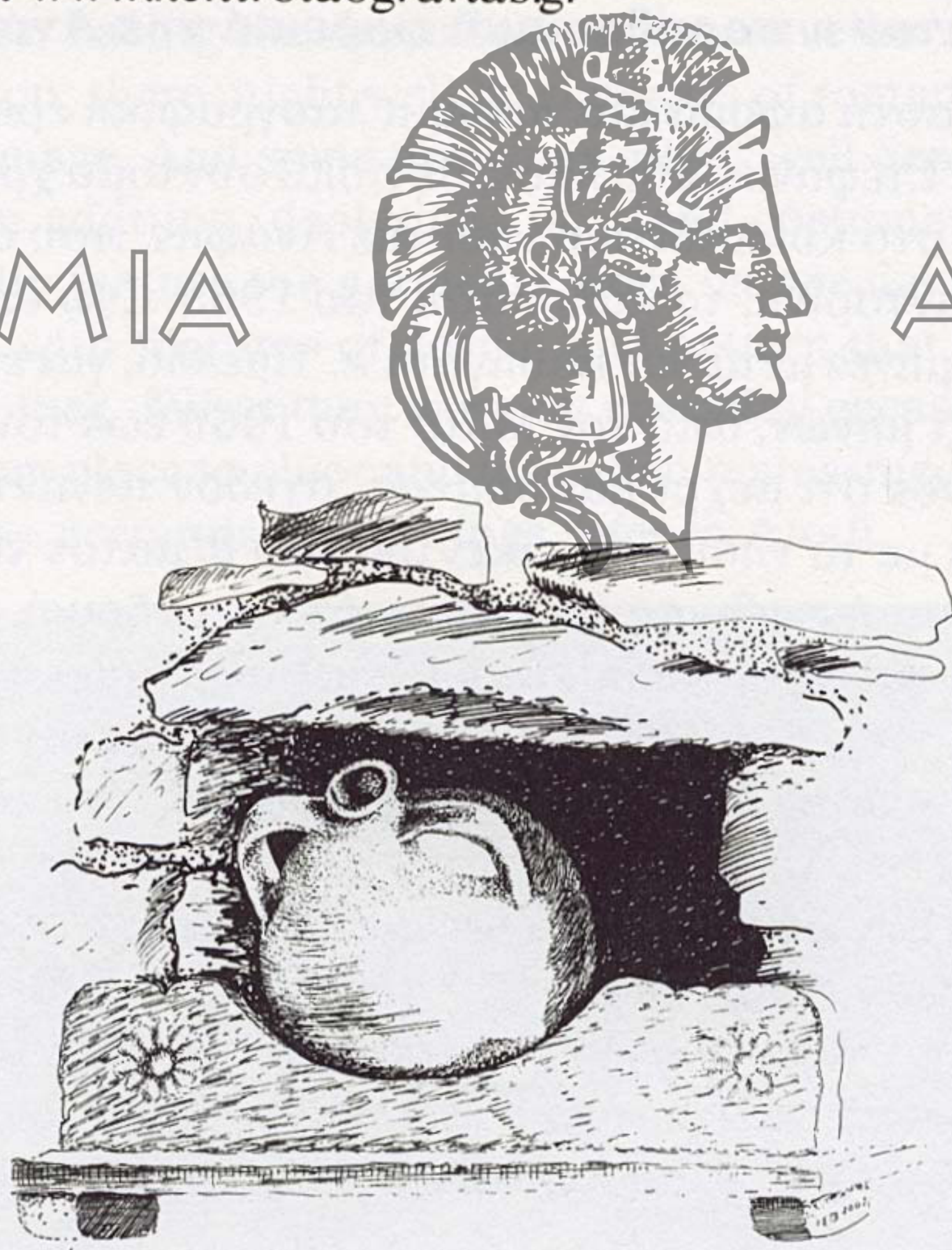
Επιλογή βιβλιογραφίας για τον Άτλαντα της Ελληνικής Λαογραφίας

- Ήμελλος Στέφ. Δ., «Ανακοίνωσις. 5ον Διεθνές συνέδριον προς έκδοσιν Εθνολογικού Άτλαντος της Ευρώπης εις Visegrád της Ουγγαρίας (23-28 Σεπτεμβρίου 1974)», *Λαογραφία*, ΚΘ' (1974), σ. 371-373.
- Ήμελλος Στέφ. Δ., Δημητρόπουλος Γ. Κ. Άτλας της Ελληνικής Λαογραφίας - Λεύκωμα Ι: *Εύλινον άροτρον, ζυγός, σιδηρούν άροτρον, αροτρίασις*, Αθήναι 1975, σ. 2 + 4 χάρτες + πίν. 14.
- Ήμελλος Στέφ. Δ., «Ανακοίνωσις. 6η Διεθνής Σύνοδος διά τον Εθνολογικόν Άτλαντα της Ευρώπης και των γειτονικών χωρών», *Λαογραφία*, Λ' (1975-1976), σ. 389-390.
- , «Ο Άτλας της Ελληνικής Λαογραφίας και οι χειμερινές περιοδικές πυρές στο βορειοελλαδικό χώρο», *Επετηρίς του Κέντρου Ερεύνης της Ελληνικής Λαογραφίας*, ΚΕ' (1977-1980), σ. 3-12 (δημοσιευμένο επίσης στο *Λαογραφικά Ποικίλα*, τόμ. Γ', Αθήνα 1994, σ. 7-19).
- Ήμελλος Στέφ. Δ. - Αικ. Πολυμέρου-Καμηλάκη, *Παραδοσιακός υλικός βίος του ελληνικού λαού (Ερωτηματολόγιο)*, Ακαδημία Αθηνών, Δημοσιεύματα του Κέντρου Ερεύνης της Ελληνικής Λαογραφίας, Αθήνα 1983.
- Ήμελλος Στέφ. Δ., *Ζητήματα παραδοσιακού υλικού βίου (Ενδεικτικές επισημάνσεις)*, Αθήνα 1993.
- «Υλικός βίος και μουσεία» στο *Λαογραφικά Ποικίλα*, τόμ. Γ', Αθήνα 1994, σ. 260-265.
- «Οι πυρές του Προφήτη Ηλία στην Πελοπόννησο», *Πελοποννησιακά* 16 (1985-1986), σ. 341-345 (δημοσιευμένο επίσης στο *Λαογραφικά Ποικίλα*, τόμ. Γ', Αθήνα 1994, σ. 20-30).
- «Οι περιοδικές πυρές της Πρώτης Μαΐου στην περιοχή Ηλείας», στο *Λαογραφικά Ποικίλα*, τόμ. Γ', Αθήνα 1994, σ. 333-343.
- *Ιστορικά και μεθοδολογικά της ελληνικής Λαογραφίας*, Σύλλογος προς Διάδοσιν Ωφελίμων Βιβλίων, Αθήνα 1995.
- «Ζητούμενα του Ελληνικού Λαϊκού-Παραδοσιακού Πολιτισμού», *Πρακτικά της Ακαδημίας Αθηνών*, τόμ. 87 Β' (2012), σ. 24-26.
- Μέγας Γ. Α., «Ανακοίνωσις. 3ον Διεθνές συνέδριον προς έκδοσιν Εθνολογικού Άτλαντος της Ευρώπης εις Helsinki της Φιλανδίας (11-14 Μαΐου 1970)», *Λαογραφία*, ΚΖ' (1971), σ. 339-341.
- Μέγας Γ. Α., *Ζητήματα Ελληνικής Λαογραφίας (Ανατύπωσις)*, Ακαδημία Αθηνών, Αθήναι 1975.
- Οικονομίδης Δ. Β., «Λαογραφικός Άτλας», *Αθηνά*, 73-74 (1972-1973), σ. 20-26.
- Πολυμέρου-Καμηλάκη Αικ., «Λαϊκός υλικός βίος και πολιτισμός. (Προβλήματα και απόψεις)», στο *Επιστημονικές Ανακοινώσεις (22-30 Νοεμβρίου 1979)*, Ακαδημία Αθηνών, Σύλλογος Επιστημονικού Προσωπικού, Αθήνα 1984, σ. 93-104.

- Imellos S., «Die Erntegeräte in Griechenland», *Επετηρίς του Κέντρου Ερεύνης της Ελληνικής Λαογραφίας*, 23, (1973-1974), σ. 10-16 (δημοσιευμένο επίσης στο *Λαογραφικά Ποικίλα*, τόμ. Β', Αθήνα 1992, σ. 297-303).
- «Über den "Heubogen" in Griechenland», *Ethnologia Europea* 8, 2 (1975), σ. 118-122 (δημοσιευμένο επίσης στο *Λαογραφικά Ποικίλα*, τόμ. Β', Αθήνα 1992, σ. 304-304).

Ψηφιακές πηγές

«Άτλας της Ελληνικής Λαογραφίας», Ψηφιακή εφαρμογή (DVD) που αναπτύχθηκε στο πλαίσιο του υποέργου «Ανάπτυξη εφαρμογής πολυμέσων λαϊκού πολιτισμού» του Έργου «Ανάπτυξη Εθνικού Κέντρου Τεκμηρίωσης του Λαϊκού Πολιτισμού» του Επιχειρησιακού Προγράμματος «Κοινωνία της Πληροφορίας», Επιστημ. υπεύθυνη: Αικατερίνη Πολυμέρου-Καμηλάκη, επιμέλεια: Ευάγγελος Καραμανές, Αθήνα 2008.
Δικτυακή πύλη www.kentrolaografias.gr

ΑΚΑΔΗΜΙΑ

ΑΘΗΝΩΝ